

Nagybirtok és mezőgazdasági termelés.

— Első közlemény. —

A régi jobbágygazdálkodás idején abban merült ki a nagybirtokos szerepe, hogy a birtokán élő jobbágyoktól tizedet, dézsmát hajtott be s a jobbágy terméséből mindenféle címen részt követelt. Magára a termelésre azonban semmilyen szervező vagy irányító befolyást nem gyakorolt. Ilyen és ehhez hasonló viszonyok között nagybirtok létezése minden bizonnyal megbénítja a termelést, főképp, ha a jobbágy szolgáltatásainak mértékét nem korlátozza törvény és hagyomány, hanem a birtokos önkénye szabja ki azt. Mert a jobbágy, önálló vezetője lévén a maga kis gazdaságának, sem szorgalmát, sem értelmét nem hajlandó a termelés fokozása érdekében megfeszíteni, mikor úgyis tudja, hogy minden fölösleg, amelyet megfeszített erővel létrehoz, csak a birtokos követeléseit csigázza föl és végső eredményben nem őt, hanem a birtokost gazdagítja.

Hasonlóképen ott is vitán fölüll áll a nagybirtok káros s a termelést nagy mértékben hátráltató szerepe, ahol a nagybirtok földje apró bérletekre oszlik, amire napjainkban Írország, továbbá Olaszország, Franciaország, Románia és Oroszország egyes vidékei nyújtanak példát. Mert a kisbérlet — bár személyére nézve szabad ember — a föld intenzív megművelésére s a termelés technikájának javítására mégsem érez nagy kedvet, jól tudván, hogy munkája gazdagabb gyümölcse a föld birtokosát a haszonbér fölemelésére fogja ösztönözni. A nagybirtokkal kapcsolatos kisbérlet vidékeit gazdasági elmaradottság jellemzi.

Senki sem tagadja, hogy amennyiben a nagybirtokos magát minden szervező és irányító tevékenységtől távol tartván, a birtokán dolgozó földművest magára hagyja, önállóságot ad neki és csupán az aratásából kíván részt: ilyen körülmények között a nagybirtok létezése kártékony és vészthozó a mezőgazdasági termelés s az egyetemes gazdasági élet érdekeire nézve. Ez nem is alkotja vita tárgyát. Akik azt vitatják, hogy a nagybirtok létezése a termelőerők szempontjából hasznos és kívánatos: a mezőgazdasági termelésnek egészen más szervezetét tartják szem előtt. Az ő ideáljuk az összefüggő, nagy területen kialakult, fejlett technikával dolgozó, több száz, sőt esetleg több ezer munkást foglalkoztató nagygazdaság. Nincs arra példa, hogy valaki sok, egymás mellett fekvő kisbirtokot vett volna bérbe azért, hogy rajtuk nagygazdaságot szervezzen. Még eddig csak nagybirtokokon, vagy ezek nagykiterjedésű parcelláin keletkeztek nagygazdaságok, akár kapitalista nagybérlők vezetése alatt, akár a nagybirtokos házi kezelésében. A nagybirtok előnyös vagy káros, a termelőerők kifejlését előmozdító vagy hátráltató természete (szemben a kisbirtokkal) napjainkban csak ott alkotja vita tárgyát, ahol földjét nagygazdaság alakjában művelik, amint ez középeurópai viszonyok között általános. Egyedül a nagygazdaság előnyei indokolhatják a nagybirtok gazdasági létjogát, szemben a kisbirtokkal.

Ha a nagygazdaság nagyobb arányú és olcsóbb termelésre képes, mint a kisbirtokra fölépülő kiscgazdaságok, akkor a nagybirtok gazdaságilag igen hasznos képződmény s a nagybirtok terjeszkedése a termelőerők gyarapodásával egyértelmű. Ellenkező esetben megfordítva. Ameddig a nagygazdaság saját termelőképességét fejleszteni képes, ameddig a fejlődő társadalmi termelőerők keretébe a maga szervezetét be tudja illeszteni: addig a határig a nagybirtok kedvező befolyást gyakorolhat a mezőgazdaság termelőerőire» (Eltelkintve persze az olyanféle — már előbb érintett — területektől, hol a nagybirtok földjén kisbérlők gazdálkodnak.)

Közvetlen termelő tevékenységén kívül a nagybirtok indirekt hatással is lehet a mezőgazdasági termelésre, amennyiben a körülötte sorakozó kiscgazdaságok termelőképességének kifejlését elősegíti vagy hátramoszdítja; az előbbit inkább közvetlen példaadással, az utóbbit inkább a befolyása alatt álló közigazgatás, egyház és állam útján.

Látunk olyan történelmi állapotot, mely a nagygazdaság virágzásáról tanúskodik, de viszont láthatunk olyan állapotot is, melyben a kisbirtok előnyei diadalmasan bontakoznak ki a nagygazdaság rovására a fejlődés különböző fokához képest. A mezőgazdasági üzemmérés csak a fejlődés elvének figyelembevételével lehet kielégítő választ adni.

A következőkben azon fejlődéstendenciákat óhajtom vázolni, melyek a hűbéri nagybirtokon fölépülő modern európai nagygazdaság életműködésében érvényre jutnak. Térszűke miatt csak nagyon vázlatos képet nyújthatok, több fontos részlet kimarad, az egyes tételeket igazoló adatok számára pedig egyáltalán nem jut hely. A közel jövőben remélhetőleg úgysis módomban lesz hasonló tárgyú kutatásaim eredményét nagyobb terjedelmű összefüggő munkában közzétenni.

I. A földműves munka természete s a nagygazdaság szervezete.

A kezdetleges ember vadakból, halakból, gyökerekből táplálkozik és hogy e táplálékát megszerezhesse: ugyanolyan irtó háborút folytat a környezetében élő állat és növényfajok ellen, mint bármely más ragadozó vagy növényevő állat. Már bizonyos magasabb kultúrát jelent, mikor az ember maga is védelmébe vesz bizonyos állatfajokat (például juhok, szarvasmarhát) és míg előbb küzdött velük és pusztította őket: most még az ő létért való küzdelmük feladatait is magára vállalja. Előbb maguk az állatok kerestek legelőt és ivóvizet, ők maguk óvták és védtek magukat ellenségeiktől: most mindezt a pásztorkodó ember végzi el helyettük. Sőt gondoskodása tovább is terjed: szénát tesz félre téli eleségül és kieszeli a betegségek gyógyítását. Ez a tevékenység, a hasznos állatfajok — és később növényfajok — létért való küzdelmének elvállalása és végigharcolása: ez a mezőgazdaság.

A küzdelem a természettel élő lények minél kedvezőbb tenyészeti föltételeiért: ez adja meg a mezőgazdasági munka jellegét, mely őt az ipari munkától lényegesen megkülönbözteti.

E különbséget az ipari és mezőgazdasági termelés között sok mezőgazdasági szakíró érezte már, de csak legújabbban David foglalta össze definícióba, mely körülbelül így hangzik:

Az ipari tevékenység élettelen tárgyak földolgozása, a mezőgazdasági munka élő lények életműködésének támogatása. Amaz arra irányul, hogy élettelen tárgyak alakját, helyzetét vagy kémiai összetételét vegytani vagy fizikai úton megváltoztassa: emez arra, hogy növények és állatok életműködését — a külső természethez alkalmazkodó beavatkozással — emberileg hasznos céloknak megfelelően irányítsa. Az ipari munka — önmagában véve — független a természet veszélyeitől, az időjárástól, vagy a talajviszonyoktól: a földművelés útjait ellenben az élő természet szabja ki. Az ipar nem egyéb, mint alkalmazott fizika és vegytan; ellenben a mezőgazdaság: alkalmazott fiziológia.

Az iparban bármely munkát a nap, vagy az év bármely szakában egyaránt lehet végezni: tehát a munkamegosztás teljes, szinte

végtelen kifejlesztésének nincs semmi akadályja. Ellenben a földműves akkor kénytelen minden munkát elvégezni, mikor a természet előírja. Tehát a mezőgazdaságban nem játszhatik nagy szerepet a munkamegosztás.

És míg az ipari bérmunkás tevékenységét munkájának eredményéről bármikor meg lehet állapítani: a mezőgazdaságban sok mindenféle munkát csak hetekkel, hónapokkal később lehet ellenőrizni, mikor a természet e munka gyümölcsét megérleli s a munkás akkor is áthárítja a felelősséget az időjárásra, vagy a természet másnemű szeszélyeire. . . . Olyan mélyreható különbségnek, amilyen az ipar és a mezőgazdaság között fönnáll: e két termelőág munkaszervezetében is kifejezésre kell jutnia.

A munka szervezésében mindenkor az a döntő szempont: miképen lehet biztosítani, hogy a munkás a kellő figyelemmel és a kellő eredménnyel végezze dolgát. Csak úgy lehet a munka eredményes, ha a dolgozó emberben megvan a hajlandóság arra, hogy a munka céljára törekedjék s e cél érdekében magát a fáradtságnak alávesse. Ezt a lelkiállapotot, ha a munkás szabad és a munkaeszközökkel önállóan rendelkezik: a ki nem elégtett éhség, vagy a ruha, lakás s egyéb szükségleti tárgyak hiánya is fölkeltheti, kapcsolatban azzal a tudattal, hogy e tárgyakat, mint fáradtságának eredményét teljesen és csorbítatlanul ő maga fogja élvezni, aki termelte. Ellenkező esetben csak külső kényszerítő eszközökkel (pl. elbocsátással) való fenyegetés bírhatja őt arra, hogy fáradtságot nem kímélve dolgozzék a munka céljáért. És még ez esetben is sokszor megeshetik, hogy hanyagul vagy lelkiismeretlenül végzi a rábízottakat, föltéve, hogy a munkáltató nem képes őt kellőképpen ellenőrizni.

Leghathatósabb az ellenőrzés, ha mindjárt a munka eredményéből átlapítja meg a munkás pontosságát és lelkiismeretességét. Az iparban ez könnyen megy, mert ott a munka tárgya élettelen s a munka elvégzése után minden további közbeeső folyamat nélkül mutatkozik az eredmény is. S ezért a szabad verseny elve — kapcsolatban egy bizonyos ipari tartaléksereggel — az iparban untig elegendő a munkaeredmény biztosítására. Az a körülmény pedig, hogy az ipari munka elvégzése nincs okvetlenül bizonyos évszakhoz kötve: lehetővé teszi (a munkáltató osztály létének közvetlen veszélyeztetése nélkül) a munkás teljes költözködő és sztrájkzsabadságát. A nagyipar szervezetében semmi szükség a munkáltató és a munkás viszonyának valami olyan alakulására, mely a régi jobbságra vagy rabszolgaságra emlékeztetne. Minden személyes viszony fölöslegessé válik, elegendő a pusztá tárgyi kapcsolat, az addsz: nesze viszonya.

Ez a pusztán tárgyi viszony a mezőgazdaságban csak bizonyos speciális körülmények között biztosíthatja a munkaeredményt a munkáltató számára.

A földműves munkatárgya: élő állati vagy növényi szervezet, vagy pedig az utóbbit magába fogadó és tápláló talaj. Munkája életfolyamatot támogat, eredménye nem mutatkozik közvetlenül, hanem csak ezen életfolyamat közvetítésével. Ez pedig sok tekintetben megnehezíti a munka eredményességének biztosítását.

A mezőgazdaságban előforduló munkákat az ellenőrzés könnyebb, vagy nehezebb volta szerint több csoportra lehet osztani. E csoportok a következők:

A) A növénytermelésben:

a) Talajelőkészítő és növényápoló munkák. (Szántás, kapálás, metszés stb.) Elvégzésük jóságának vagy hiányosságának hatása — a munka eredményében — csak hetek, hónapok múlva mutatkozik. Végrehajtásuk nagy és folyton változó területen történik. Ellenőrzésük csak a munkásoknak és munkájuknak folytonos szemeltartásával lehetséges és így is tökéletlenül. Könnyebb ellenőrizni

b) az arató- és szedőmunkákat, melyek szintén nagy területen mozognak ugyan, de eredményük a végrehajtásnál közvetlenül mutatkozik. Még könnyebb

c) a szérű- és magtármunkák ellenőrzése, mert nemcsak a munkatárgy élettelen, de végrehajtásuk sem történik nagy területen, hanem a gazdaság egy bizonyos pontján.

B) Az állattenyésztésben.

a) Legeltetés. Könnyű munka és az ellenőrzése is könnyű: csupán az állatok számának, szaporodásának és egészségi állapotának időközönként való megállapítására szorítkozik.

b) Ápolás. Főképp az istállóban történik; igás jószágnál kiterjed arra a bánásmódra is, melyben az állat igavonás közben részesül. Ellenőrzése — a munka eredményéről — rendkívül nehéz; tökéletes csak úgy lehetne, ha a barom beszélni tudna.

Minél nagyobb területet minél kisebb munkával használ ki — azaz minél extenzívebb valamely gazdaság: annál nagyobb szerep jut benne a legeltetésnek s annál kisebb súlyt helyez a talajelőkészítő, növényt és állatot ápoló munkákra. Ezeknek viszont annál nagyobb szerep jut, minél kisebb területet minél nagyobb munkával művelünk meg, tehát minél intenzívebben gazdálkodunk

Főképp az utóbbi esetben a munka ellenőrzése sokkal nehezebb

feladat, mint az iparban. Az addsa-nesze elve, a munkáltatónak és munkásnak a szabad versenyen alapuló, tisztán tárgyi viszonya itt nem elegendő a munkaeredmény biztosítására; sok esetben megtörténhetik, hogy a munkáltató kifizeti a munkás bérét, de nem tudja, mit kapott érte. A mezőgazdasági munkáltató céljaira nem elegendő a tárgyi viszony, neki a munkással személyi viszonyban kell állania.

Még egyéb körülmények is megkövetelik ezt. Míg az ipari munkák túlnyomó részét bármikor lehet kezdeni vagy félbeszakítani: addig a mezőgazdasági munkák közül a legfontosabbakat — a szántástvetést, kapálást, aratást stb. — csak az év bizonyos szakáiban lehet végezni. A munkáltató nem sokra menne a szabad munkással, ki bármely percben jöhet-mehet, mert könnyen megeshetnék, hogy esetleg éppen a legsürgősebb időben munkás nélkül maradna. A munka természete odavezet, hogy a munkás szabadsága ellentétbe jut a munkáltató osztály létfeltételeivel.

Végül még egy harmadik nehézség: a mezőgazdaság élelmiszertermék, melyet a munkás maga is közvetlenül használhat, akár saját maga és családja, akár háziállatai ételmezésére. Sok munkás föl is használja, magyarán: ellopja. Olyan embertől, aki 3—400 korona évi jövedelemből folytatja nyomorult életmódját, nem is lehet kívánni, hogy a gentlemanlike irányítsa tetteit. Nagy területen szétszórta épületek között nagy feladat a cselédekben a tekintetben ellenőrizni; száz szeme legyen a gazdának, ha a munka összes eredményét saját maga számára biztosítani akarja.

Mindezen okoknál fogva a nagygazdaságok munkaszervezetében Európaszerte—Oroszországtól Angliáig — egészen más elvek uralkodnak, mint a nagyipari vállalatban. A munkás szabadságának külső jogi formája, az egyezkedés útján megállapított munkabér s a költözködés (legalább látszólagos) szabadsága megvan ugyan; a munkáltató és a munkás viszonya tárgyi kapcsolatnak látszik: azonban tényleg nagyon sok maradványát tartalmazza a jobbágy viszony személyi kapcsolatának. A szabad verseny formái dacára megvan a mezőgazdasági munkáltató és munkás viszonyában az a régi elem, amelyet patriarchalizmusnak nevezünk. Azon idők maradványa ez, mikor a munkás, mint alsóbbrendű lény, a munkáltatónak részben gondoskodó, de még sokkal inkább korlátozó és fenyítő atyai hatalma alatt állott.

A mai nagygazdaság patriarchalisztikus elemeit megtalálhatjuk a munkás díjazásának s a munkaviszony fölbontásának módjában, továbbá a munkással való bánásmódban és ennek kiegészítő ideológiáiban.

1. A díjazás módja úgy alakul, hogy a cselédnek minél kevesebb alkalma nyíljon eltulajdonított terményt értékesíteni. Tehát érlelmi-

szereit természetben kapja, élelmiszert eladnia pedig rendszerint nem szabad, még saját konvenciójából sem. Nehogy bizonyos jogtalanul szerzett élelmiszer-főlösleget állattartás útján értékesíthessen: rendszerint meg van állapítva, mennyi sertést, baromfit stb. szabad tartania. Szóval amennyiben a cselédnek magánháztartása van: a gazda ebbe is korlátozóan beavatkozik.

2. A díjazáshoz rendszerint egy darab részes föld jár, ami nagyon alkalmasa munkás megkötésére. Ha a munkás aratás előtt elhagyja a gazdát: elveszti a részes föld termését. Aratók és egyéb szerződött munkások is szoktak részes földet kapni. Különben mindenütt oda törekszenek a nagygazdák, hogy egész évre, vagy legalább is az év bizonyos szakára szerződéssel lekötött munkásaik legyenek, az ilyen munkásban nagyobb a függés s a felelősség érzete s egyszersmind a kellő időben rendelkezésére áll a gazdának. Ahol a nagygazdák befolyásolják a törvényhozást: büntetés terhe alatt tilos a munkaszerződés fölbontása. Tény, hogy manapság a munkaviszonyt csupán megkötni könnyebb, mint a jobbjágy-időkben; felbontani majdnem oly nehéz, mint akkor.

3. A cseléd a gazda háztartásának tagja, aki fölött ez a házi fegyelem jogát gyakorolja. A munkással — Oroszországtól Angliáig — a tekintély elvének megfelelően bánnak, nem mint szabad emberrel, hanem mint szolgálival. Szabad munkással, aki megnézi, mit kapott és meggondolja mit ad érte: a nagygazda nem sokra mehetne. Képzeljük csak el egy intenzív művelésű nagygazdaság munkásainak obstrukcióját (amerikázását), micsoda kártevés volna ez, alig ellenőrizhető módon! A nagygazdának olyan ember kell, aki a munkáltatót magasabbrendű lénynek tekinti s akinek tetteit nem a gondolkodás irányítja, hanem az örökölt szokás.

A modern európai nagygazdaság belső szervezete egyrészt bér-munkán, de másrészt kötöttségen és a tekintély elvén nyugszik; ott, hol a nagygazdaság befolyása erős: a tekintély elve áthatja az egész, politikai berendezkedést s a királyság intézményében csúcsosodik ki, mely szemmel láthatóan kapcsolatos a nagybirtokkal.

A földműves munka természete — amennyiben a dolgozó földműves nem kapná meg a föld egész termését — nem tűr más munka-szervezetet, mint patriarchális alapon nyugvót. A munkaerőnek szabad forgalmú árú gyanánt való adás-vevése megköveteli a munkaeredmény könnyű és pontos ellenőrzését, ez pedig a mezőgazdaságban nem igen lehetséges.

Ámde nem mindenütt és nem mindenkor. Ahol kevés az ember és sok a föld, ahol nagykiterjedésű mezőségek vannak, melyeket csak

legeltetéssel, vagy pedig nagyon fölületes, csekély műveléssel lehet kihasználni: az ilyen területeken, a gazdálkodás ilyen extenzív rendszere mellett a munkás ellenőrzése is könnyebb; a legeltetést, az egészen fölületes talajmunkát és az aratást nem nehéz ellenőrizni.

Ilyen gazdaságrendszer keretében az úr és a dolgozó viszonya másképp alakul; a patriarchalizmus kisebb szerepet játszik benne. Az Egyesült-Államokban, vagy Ausztráliában a mezőgazdasági munkás majdnem épen olyan szabad ember, mint az ipari; viszonya, mely őt a munkáltatóhoz fűzi, majdnem tisztán tárgyi viszony. Hasonló extenzív gazdálkodás mellett az antik korban is tárgyi kapcsolatot találunk a munkaviszonyban, de egészen más a szerkezet, amennyiben maga a munkás alakult — rabszolga képében — tárggyá és nem a munkaerőt adták-vették, hanem az egész munkást. A tekintély elve itt sem játszott túlságos nagy szerepet a társadalom ideológiáiban — természeti vallással találkozunk és köztársasági államformával.

A rabszolgatartó társadalom csak a fölületes rablógazdálkodással együtt állhatott fön. Tényleg: mihelyt a föld kimerült, mihelyt némileg intenzívebb művelés vált szükségessé, mihelyt megszorodtak azon munkák, amelyek közvetlen eredményét már nem igen lehet ellenőrizni: a munka eredménye is mindegyre inkább függött a földműves személyétől, elkeseredett vagy megnyugvó lelkiállapotától. Tehát a földműves tárgyból személlyé lett és a munkáltatóval személyi viszonyba került. Uralomra jutott a patriarchalizmus. A gazdasági gyakorlatban oda törekedtek, hogy a földművest a munkában érdekeltté tegyék, tehát jobbágytelket adtak neki; az antik, házilig kezelt nagygazdaság — legnagyobb részében — jobbágytelkekre bomlott. Mivel pedig a munkaerő megszűnt áru lenni: a munkatermékek forgalma is megcsappant; ha a gazdának nem kell pénzt adnia a munkaerőért: a munkaterméket sem kénytelen pénzért eladni, mert pénz nélkül is folytathatja a gazdálkodást. Az egész vonalon úrrá lett a naturálgazdaság és eltűnt a szervezett jogszolgáltatás, az épített utak rendszere és a közbiztonság, melyeket az áruforgalom megkövetel. Minden nagybirtok önálló gazdasági egység volt, mely kifelé csak kevés árut cserélt, tehát egyéb gazdasági szervezetekkel inkább csak katonai kapcsolatban vagy ellentétben állott.

A földművelés haladása, (eleinte a jobbágyrendszer nagyon jól bevált) általános vagyonosodásra városi élet és ipar keletkezésére vezetett. A nagybirtokos osztálynak ha nem akarta kockáztatni, hogy a többi osztályok gazdaságilag föléje kerekedjenek: fokoznia kellett jövedelmét, tehát — legalább részben — ki kellett bújni a naturálgazdaságból, munkatermékeket kellett piacra vinnie. Kezdetét vette a

jobbágynyúzás, később pedig, mikor ez a jobbágyrendszer — gazdasági értelemben való — hanyatlását vonta maga után: a nagybirtokosok elkergették telkeikről a jobbágyok egy részét s a nagybirtok egy jelentékeny darabját nagygazdaság alakjában kezdték megművelni.

Minél nagyobb lett a nyerstermények forgalma, minél több terményt akart a nagygazda piacra vinni: annál inkább rászorult a vásárolt munkaerőre, most már persze bérmunka alakjában. Piaci termelésre a jobbágmunka nem volt alkalmas, mert a jobbágytól kicsikart munkáért nem adtak pénzt, amint hogy magáért a jobbágyért sem, tehát sem egy-kettőre elbocsátani, sem agyonütni nem lehetett őt, házi fenytések pedig egymagukban nem alkalmasak arra, hogy a munkást dologra kényszerítsék.

A bérmunka mind nagyobb teret foglalt, míg végre teljesen kiszorította a jobbágmunkát. Visszajutott tehát a nagybirtok oda, ahonnét kiindult: piacra való termelés, vásárolt munkaerő és nagygazdaság rendszeréhez. De a vásárolt munkaerő alkalmazásának feltételei időközben mások lettek: behatóbb lett a talajművelés, megszorodtak a növényt és állatot ápoló munkák, amelyeket nehezebb ellenőrizni. S igaz, hogy a bérmunka sokkal megbízhatóbb, mint a rabszolgamunka, vagy akár a jobbágy robotmunkája: de a megbízhatóságnak ez a foka sem volt már egymagában elegendő. Tehát nem lehetett — kaliforniai búzalatifundium módjára — tisztán a szabad áruforgalom alapjára helyezkedni; meg kellett tartani a középkori patriarchalizmust s ezt kellett beleköttyvasztani a piac számára való termelés, a szabad áruforgalom rendszerébe.

Nagy belső ellentmondás van születése percétől fogva a modern európai nagygazdaság szervezetében. Kezdetben nem igen volt érezhető ez az ellentmondás; az új szervezet előnyei messze túlszárnyalták a belső fogyatkozásokat. A nagygazdaságnak is meg volt a maga virágzó ifjúsága. De most már öregszik; minél magasabb fejlettségre jut — a mezőgazdasággal együtt — annál élesebb a belső szervezetét sorvasztó ellentmondás, mely megakasztja őt a továbbfejlődésben. Ez az ellentmondás abban áll, hogy minél jobban kifejti termelőerőit, annál inkább rá van utalva a bérmunkára s egyszersmind arra, hogy a bérmunkást megkötözze: utóbbit azonban éppen a termelőerők fokozása nehezíti meg.

Másfélezer év óta, mióta a rabszolgaság megszűnt, az a kérdés mozgatja a nagybirtokos osztályt: miképen lehetne a földművest — az ellenőrzés nehézségei dacára — a föld helyes és lelkiismeretes használatára kényszeríteni, úgy, hogy a haszon a földesúr legyen? A jobbágygazdálkodást korlátozták és megszüntették, mikor e célnak

többé meg nem felelt. De ami akkor létrejött, a modern európai nagygazdaság: ez a szervezet is mindegyre kevésbé felel meg azon célnak, amelyre létesült.

Szervezetének természetrajzát tekintve sokkal szerencsésebben alakult a régi jobbágytelek, melyből a modern kisgazdaság keletkezett. Leginkább jellemző alakjának, a kisparasztgazdaságnak az a legfontosabb tulajdonsága, hogy benne a munkás ellenőrzése tárgytalanná válik. A munkás a maga számára dolgozik, ha lusta: magának lusta, ha csal: magát csalja meg. Rendszerint egy család műveli meg a kisparasztbirtokot: a szülők és a fölserdülő gyermekek; előbbiek a jelenért, utóbbiak a jövőért dolgoznak. Itt semmi szükség patriarcalizmusra; a munka fegyelmét fönntartja a közvetlen érdek.

A kisparasztban találjuk meg a dolgozó földművesnek azon típusát, akinek tevékenysége simán beilleszkedik a szabad áruforgalomba. Nem munkát visz a piacra, melynek eredményét a mezőgazdaságban sokszor oly nehéz megállapítani, hanem már a kész munkaeredményt: élelmiszert és ipari nyers anyagot s ennek is túlnyomó része tőzsdén és vásárpiacon jegyzett áru, melynek értékmegállapítása rendszerint semmi nehézségbe nem ütközik és nem ad helyet nagy eltéréseknek.

Ahol a kisparasztok fejlettebb gazdálkodást üznek: mindinkább növekvő hajlandóságot mutatnak arra, hogy termékeiket ne egyenként, hanem sokadmagukkal szövetkezve és lehetőleg kikészített alakban vigyék piacra. Az ilyen termelőszövetkezetek működésének ütközőpontja az értékmegállapítás. Oly cikkek értékesítésére, melyeknek (mint a bornak) értéke imponderabiliáktól függ és nehezen állapítható meg: alig lehet szövetkezetet csinálni; az értékmegállapítás nehézsége a tagok között folytonos súrlódást okoz. Hogy valamely termény értékesítésére nagyszabású szövetkezeti kooperáció alakulhasson ki, szükséges, hogy az értékmegállapítást a kereskedői gyakorlat egy pontos mérőeszköz biztos alapjára helyezte legyen. (Mint pl. tejnél a zsirtartalomból, gabonánál a fajsúlyból állapítják meg a minőséget.)

E termelőszövetkezetekben az egyéni teljesítmény értékelésének egy egészen új alakja képződik. Míg a nagygazdaságban a munkának (oly nehezen ellenőrizhető) mennyisége és minősége szerint díjazák a munkást: abban az újfajta mezőgazdasági kooperációban, mely a mai parasztszövetkezetekből kialakulhat, szükségképen a látható és ellenőrizhető munkaeredmény — a produkált termény minősége és mennyisége — fogja meghatározni az egyén részesedését.

Ilyenfajta nagyüzem, mely az egyes munkástól nem munkaerőt,

hanem munkaterméket vásárol, csak úgy keletkezhetik, ha a munkás ura a munkatermékeknek. Tehát csak a munkaeszközökkel rendelkező földművesek önkéntes társulásával jöhet létre, mint szabad kooperáció.

II. A mezőgazdasági technika haladása és a nagygazdaság.

A munka termelőerejének gyarapodása, vagy röviden: a haladás — ez a fogalom, ha mezőgazdaságról van szó, komplikáltabb, mintha iparról van szó.

Egyik termelőágban sem értünk haladás alatt egyebet, mint az emberi munka eredményesebbé válását. Haladott, fejlett termelés oly technikai feltételeket jelent, melyek között a munkás — aránylag kis fáradság árán — sok terméket tud létrehozni.

Ott, ahol a mezőgazda korlátlan földterülettel rendelkezik (például Kanadában vagy Argentínában) a munkaerő és a termés viszonyának minden egyes javulása egyszersmind haladást jelent. Ez nem mindig áll fenn ott, ahol a termőföld mennyisége korlátozva van.

Könnyen megérthetjük ezt a következő példából: Van valahol Európa valamelyik zugában egy ezer hektár területű gazdaság, amelynek munkaszükséglete éven át 30.000 munkanap s ennek fejében 24.000 métermázsa növényi szárazanyagot produkál,*) részint gabona alakjában, részint állattenyésztés útján hússá átalakítva. Tehát egy napi munka nyolcvan kilogramm szárazanyagot hoz létre. Most a tulajdonos gondol egyet és az egész ezer hektárt legelővé alakítja. Most már nem kell annyi munkás, mert a legelőt sem szántani, sem kapálni nem kell; a barom maga bejárja és lelegeli, meg is trágyázza, csak őrizni kell, ehhez pedig két tucat pásztor bőven elég. A munkások elvándorolnak, mert a gazdaság, mely azelőtt 30.000 munkanapot fogadott magába, most 8000 munkanappal is beéri, bár ezzel szemben az éven át produkált állati termékek 10.000 métermázsa növényi szárazanyaggal érnek föl, úgy hogy míg előbb egy napi munka 80 kilogramm szárazanyagot produkált: most már 125 kg., tehát másfél annyi szárazanyagot hoz létre.

Ha ugyanazon birtokos a birtokát körülkerítheti és vadászterületté alakítja: egy-két vadász is elegendő lesz a birtokon élő nagyszámú vad elejtésére. E vadászok egy-egy munkanapja még több élelmiszer-egységet fog produkálni, mint előbb a pásztoroké.

Haladás ez? Nem, hanem hanyatlás. Az a társadalom, mely a munkaegység jövedelmét úgy akarná fokozni, — tegyük föl ezt a képtelenséget — hogy összes földjeit előbb legelővé, majd vadász-

*) Vakszámok ezek, csak könnyebb megértés céljára szolgálnak.

területté alakítaná: ugyan hamar megsínylené ezt a haladást, amennyiben népének túlnyomó része éhen pusztulna, ipara tönkremenne, egész kultúrája lesüllyedne a nomád pásztor vagy vadásznépek színvonalára.

A földművelés haladásának tehát attól a perctől fogva, hogy a műveletlen föld elfogyott, csak olyan javítást lehet tekintenünk, mely a föld minden egyes darabjának hozadékát akár mennyiségben, akár minőségben növeli.

Ha azonban a hozadékot a művelési technika minden javítása nélkül egyszerűen úgy kívánjuk növelni, hogy megszorítjuk a földre fordított munkát: a hozadékot ezzel csak bizonyos határig tudjuk kielégítő mértékben szaporítani; ha a földre fordított munkát e határon (az ú. n. arányossági határon) túl tovább és tovább fokozzuk: az eredmény — a termés — lassanként mindinkább alatta marad a munkamennyiség arányának; mindegyre kevesebb és kevesebb esik belőle egy munkanapra.

E törvény, a csökkenő földhozadék törvénye, elzárná a haladás útját az emberiség előtt, ha nem volnának agrártechnikai javítások, melyek e törvény hatását ideiglenesen fölfüggesztik.

Ha pl. valamely gazda, ki eddig csak úgy vetette el a gabonát, amint termett, rájön, hogy jó a gabona szeméből a legnagyobbakat és legsúlyosabbakat kiválogatni s ezeket elvetni: e rendszabály alkalmazásával — minimális munkatöbblet árán — nagyon szépen fokozza a földhozadékot, mert jobb lesz a termése. Persze, ha túlzásba viszi a vetőmagválogatást, bizonyos határon túl már nem fog kifizetődni.

E fölhozott példában a gazda úgy javította munkája termelő-képességét, hogy növelte — egy rendszabály alkalmazásával — a termést, anélkül, hogy a munkát számbavehetően szaporította volna. Ellentétben ezzel olyan technikai javítások is jöhetnek létre, amelyek a termést nem szaporítják ugyan, de a munkát kevesbítik, amint pl. ugyanazon változatlan termést aratógép segítségével kisebb munka árán is le lehet aratni, mint kaszával. Az előbbiek termésszaporító, az utóbbiak munkamegtakarító javítások.

E technikai javításokhoz hasonlóan az is fölfüggeszti a csökkenő földhozadék törvényét, ha olyan művelésnemekről, melyek kevesebb munkát igényelnek s a hozadékuk is megfelelően kisebb: olyanokra térünk át, melyek több munkát kívánnak, de a hozadékuk is nagyobb. Ha pl. erre alkalmas rétből, legelőből szántóföldet, vagy szántóföldből kertet, gyümölcsöst, szőlőt alakítunk. Különböztetve a termésszaporító javításokban is megvan az a tendencia, hogy a munkaszükségletet emelik, persze jóval kisebb mértékben, mint a termés mennyiségét.

Tekintsük át röviden a földművelés felsorolt javításait és állapítsuk meg, mely gazdaságszervezet képes őket nagyobb mértékben alkalmazni: a nagygazdaság, vagy a kisgazdaság?

a) *Természetszaporító javítások.*

Mindazon javításokat, melyek a szántás idejére vagy módjára vonatkoznak (a mélyszántástól eltekintve, melyről később lesz szó), a kisgazda épen olyan jól alkalmazhatja, mint a nagy, sőt jobban, mert egy adott felülethez képest több munkaerővel rendelkezik, mint amaz.

A vetés javításaira ugyanez áll. A sorbavetőgépet ma már nem csupán a nagybirtokon lehet látni. A vetőmagválogatást a kisparaszt sok esetben szemmel-kézzel hajtja végre s ez tökéletesebb. Nemesített növényfajokhoz a haladottabb kisgazda ma már épúgy hozzájut, mint a nagy.

Kapásnövények művelése megtisztítja a talajt a gáztól és jó fizikai állapotba hozza. Ezek aránylag kis területen sok és pontos munkát kívánnak. A kisgazda legalább is olyan jól boldogul velük, ha nem jobban, mint a nagygazdaság.

Váltógazdaság. A szántóföldön termelt növények három főcsoportjának (gabonafélék, kapások, takarmányfüvek) mindegyike más és más módon használja s úgyszólván egyik a másik számára előkészíti a talajt. Ha tehát ezeket egymással váltjuk, jó termésre számíthatunk, persze megfelelő trágyázás mellett. Aki váltógazdaságot folytat: egy és ugyanazon darab földbe soha kétszer egymásután gabonát nem vet, hanem mindig valami kapás vagy takarmánynövényt iktat közbe. Ugart a valódi váltógazdaság nem ismer, sem több éves legelő, lucernás stb. közbeiktatását.

A váltógazdaság, melyet Angliában a XVIII. században találtak föl: az újkor legnagyobb jelentőségű technikai vívmánya. Erős állattartást kíván (a trágyaprodukción és a termelt takarmány értékesítése végett) s a föld termését hatalmasan fokozza.

A középgazdaságok nagyon jól alkalmazhatják a váltógazdaságot, még jobban a kisgazdaságok, de csak ott, ahol földjük nincs túlságosan széjjeldarabolva és a határban széjjelszórva. Több ezer hektáros nagy uradalmak számára a váltógazdaság nem alkalmas; nem is alkalmazzák még ott sem, ahol (mint pl. Nyugat-Németországban) a váltógazdaság a földművelés legjobban elterjedt rendszere.

A trágyázás s a trágyakezelés összes javításait tíz holdon épúgy lehet alkalmazni mint ezer holdon, azon föntartással, hogy ezerholdas gazdaság — területéhez arányítva — nem rendelkezik annyi istállótrágyával, mert nem tart annyi állatot, mint a tízholdas.

Ugyanígy viszonylik egymáshoz a nagy- és a kiscgazda az állattenyésztés javításait illetően. (Okszerű takarmányozás, védőoltás stb.)

Általában azt lehet mondani az összes termésszaporító javításokról, hogy a kisparasztoknak csupán meg kell ismernie és tanulnia őket, alkalmazásuk elé a terület kicsisége nem gördít technikai nehézségeket. Ha a kisparaszt egyszer megtanulja: a nagygazdasághoz viszonyítva annál nagyobb fölényrel alkalmazza, minél többfélélt használ belőlük.

Speciális termésszaporító berendezéseket (öntözés, alagsóvezetés stb.) a kiscgazdaság számára is hozzáférhetővé tehet egy alkalmas meliorációs törvény, mely a berendezéseket községi vagy szövetkezeti alaprak helyezi. Ilyen törvény kezdetei már nálunk is megvannak.

b) *Munkamegtakarító javítások,*

a) Gazdasági gépek.

A gépmunka túlságosan mechanikus ahhoz, semhogy a mezőgazdaságot épűgy fölforgathatná, mint az ipart. Az élő testek lágy-sága és mértanilag nehezen kifejezhető formája, súrolás, törés, szakítás, nyomás iránt való érzékenysége csak kis mértékben engedi meg, hogy az ápoló munkákat valamely gondolat és figyelem nélkül dolgozó gép végezze. A növénytermelésben az a körűlmény is sokat határoz, hogy minden élő növény oda van kötve a föld egy bizonyos pontjához. Míg az iparban a földolgozandó tárgyat visszűk a géphez: addig a mezőgazdaságban a gépet kell a munka tárgyahoz vinni, mert ez a munkatárgy élő szervezet, melyet addig, míg él, lehetetlen a helyéből elmozdítani. Ezért a mezőgazdasági gépeket ritkán hajtja gőzerő; legnagyobb részűk nem egyéb, mint kisméretű, emberi vagy állati erővel mozgatott munkaszerszám.

Gustav Fischer és Eduard David, kik a mezőgazdasági gépek szerepét egyidőben, de különböző módszerrel megvizsgálták, egyenlő következtetésekre jutottak és pedig körülbelűl erre:

A mezőgazdasági gépek legnagyobb részét — s épen azokat, melyek a kézimunkával szemben haladást jelentenek — a kiscgazdaságok viszonyaihoz is lehet alkalmazni s a kisparaszt részben mint kisméretű munkaszerszámot egyénileg, részben, mint a gőzcseplőgépet, községileg, bérben, vagy szövetkezetiileg használhatja és használja is.

Viszont azon gépek, melyeket kizárólag a nagyobb gazdaságok használhatnak — első sorban a gőzeke — normális körűlmények között drágábban vagy tökéletlenebbűl dolgoznak az ígás-, illetve kézi munkánál. A mélyszántás ígás erővel is lehetséges s az ígás mélyművelő ekét kezdetleges, pár gazdaságra kiterjedő rokonai vagy szomszéd-sági szövetkezéssel a kisparaszt is megszerezheti.

β) A gazdasági udvar célszerű elhelyezése.

Ha egy földművesnek benn a községben van egy gazdasági udvara és künn a határban, a falutól három kilométer távolságban van egy tizenöt holdas földdarabja: akkor ezen földdarab megmunkálása úgy magának, mint igás állatainak naponként oda és vissza hat kilométernyi útjába fog kerülni s azonfelül a trágyát és a termést — csupa nagyterjedelmű és csekély értékű dolgokat — három-három kilométernyire kell fuvaroznia a földdarab és a gazdasági udvar között. Ha azonban gondol egyet és eladja a falubeli házát, helyette pedig kinn a határban, magára a földjére tanyát építtet: akkor a földje közvetlenül a gazdasági udvar körül fog elterülni és még a legszélsőbb darabja sem lesz 150—200 méternél messzebb a gazdasági épületektől. Tehát e javítás naponta hat kilométer útnak és évente több ezer mázsakilométer fuvarnak megtakarítását jelenti s ezenfölül még sok egyéb megtakarítást.

A földterület szabályos alakját, s a gazdaság központi fekvését föltételezve: minél nagyobb a gazdaság, annál messzebb esnek külső földjei. Tehát összes területének aránylag annál kisebb részét lehet egy központból okszerűen megművelni. S a nagy távolság okozta munkavesztések annál nagyobb súllyal esnek a mérlegbe, minél magasabb a munkabér és minél intenzívebb (tehát minél több munkát igényel) a gazdálkodás. Werner szerint a Németországban ma uralkodó munkabérek mellett 1000 méter azon legnagyobb távolság, melynek határán belül a belterjes gazdálkodást — kitűnő talajon — fönn lehet tartani; ez pedig egy 314 hektár területű kör sugarának felel meg.

Ott tehát, ahol — mint Amerikában — minden birtok szabályos négyszögalakú és minden gazda háza közvetlenül a birtokán épült: a birtok területi kicsinysége közvetlen előny, mely annál inkább előtérbe lép, minél magasabbra emelkedik a munkabér és minél intenzívebbé válik a gazdálkodás.

Nálunk a hagyományos elhelyezkedés, a községekben való telepedés megfosztja a kisgazdaságot ettől az előnytől. Mégis sokat lehet ebben az irányban tenni okszerű tagosítással, s a nagyobb parasztgazdaságoknak a határ külső részére való kitelepítésével. Nagy uradalmak — tapasztalás szerint — Németországban sem engedhetik meg maguknak, hogy minden 200—300 hektárnyi darabjukra majort építsenek: agyonépítenék vele magukat.

c) *Áttérés több munkát befogadó művelésnemekre.*

Minden ország szőlőterületének túlnyomó részét kisparasztok és törpegazdák bírják. Kertgazdaságban, gyümölcskultúrában a kisüzem a szabály. Eltérés csak ott van, ahol (mint Kalifornia gyümölcsuralmai mutatják) speciálisan kedvező tenyészetű föltételeket kell minél nagyobb területen, aránylag minél kevesebb munkával kiaknázni. A munkabér és az intenzitás emelkedése szükségképen itt is a kisüzemhez visz el.

Általában mondhatjuk: mindenütt, ahol a termelésben nagyobb szerepe van a természeti erőnek, mint a munkának, ott a nagy terület előnyei lépnek előtérbe, mellyel a nagygazdaság rendelkezik. Mert ilyen viszonyok között a természetadományok összegyűjtésének jut a legnagyobb szerep, tehát a legeltető, arató, szedőmunkának, raktározásnak stb., melyek életfolyamat megszakításában vagy élettelen tárgyak kezelésében állanak, melyeket tehát nagy arányokban lehet gazdaságosabban végrehajtani. Mihelyt azonban a termelésben nagyobb szerepet kezd vinni az emberi munka, mint amely az életfolyamatokat nem csupán megszakítja, de előbb hatalmasan támogatja is: azonnal súlyt nyer a jó munkaszervezet, mely ismét a kisparasztgazdaság előnyét alkotja. E szabály ellenére versenyképes maradhat a nagyüzem magas intenzitású gazdálkodás mellett is ott, ahol a parasztnép sokkal elmaradottabb és műveletlenebb, semhogy fejlettebb termelőmódok elsajátításában követhetné a nagygazdát, kinek azonban e parasztság — épen műveletlenségénél és nyomorult helyzeténél fogva — olcsó s a patriarchalisztikus munkaszervezetbe jól beilleszkedő munkaerőt szolgáltat. Ez az állapot persze csak addig marad fenn, míg a parasztnép magasabb fejlettségre nem jut s az új termelőmódot el nem tanulja.

d) *A legmagasabb intenzitás.*

A kertgazdaság — ez a legintenzívebb művelésnem — Nyugat-Európa több pontján eljutott az intenzitás azon fokára, amelyen túl a mi éghajlatunk hőmérsékleti viszonyai — gazdaságosság szempontjából — útját állják a tenyészetű föltételek további emelésének.

A kertész ügy segít ezen, hogy üvegházba helyezi a növényt és fűtéssel korrigálja az éghajlat mostohaságát. Nem virág- és luxuskertészetről van szó, Hanem élelmiszerkertészetről, azon nagy kiterjedésű üvegházi veteménykultúrákról, amelyek Kropotkin leírása szerint Paris környékén és főképp a Csatornaszigeteken keletkeztek, korai burgonyával, s egész éven át nagymennyiségű főzelékkel látván el a párisi és londoni piacot.

E kultúrák kooperatív berendezkedéseket igényelnek (nagyterjedelmű üvegházat, öntöző felszerelést, gépezetet), de egyszersmind a munkás figyelmes, pontos, lelkiismeretes munkáját. Legalkalmasabb munkaszervezet volna számukra a szabad kooperáció, csakhogy ez még a jövő zenéje. Az első nagyszabású üvegházi kultúrák nagyüzemek alakjában keletkeztek. Újabban úgy oldják meg a munkaszervezet kérdését, hogy a vállalkozó fölépíti az üvegházat és belső területét kis darabokban kertészeknek adja bérbe, kik saját maguk számára dolgoznak s a munkaterméket önállóan értékesítik. A haszonbér összegében persze a fűtés s a berendezések használata is bennfoglaltatik. A munkás tehát — bár a haszonbér megszorításával — urává lesz a munkatermékeknek.

Vannak, kik azt várják, hogy a népesség szaporodásával és igényeinek emelkedésével a csatorna-szigetekhez hasonló üvegházi kultúráknak a társadalom élelmezésében nagy jelentőségük lesz. A magam részéről nem igen tudom elképzelni egy ország területének öt vagy tíz százalékát üveg alatt, ha ugyan a töméntelen fűtőanyag kérdését meg is oldanák. Sokkal valószínűbb, hogy az európai társadalom, ha majd szüksége lesz rá, oda fogja küldeni földműveseinek egy részét, ahol a nap önként, pazarul ontja életet fakasztó sugarait s a trópusok buja tenyészeti föltételeit fogják magas intenzitású kultúrákkal kihasználni. Csakhogy ez még nem gyakorlati kérdés, bár éppen napjainkban Németország erősen foglalkozik trópusi gyarmatainak betelepítésével s a német orvosok keresik azokat a higiéniai föltételeket, melyek között európai ember a trópusi klímát elviselheti. Lehet, hogy idővel meg fogják találni a lakásnak, a szellőztetésnek, a szobalevegő lehűtésének azt a módját, mely a nappali forróságot ellensúlyozza; a munkaterület éjjeli megvilágítása már ma sem okoz technikai nehézségeket; Ausztráliában ki is próbálták. Mindenesetre: sokszorta kisebb költséggel jár a munkást megvédeni a meleg ellen, mint a növényt megvédeni a hideg ellen, bár az előbbi szintén nagyszabású kooperatív berendezkedést igényel.

Bármilyen is legyen a jövő, bizonyos, hogy az intenzitás emelkedése az üvegházi kultúráknál sokkal alacsonyabb fokon is mindegyre több és több kooperatív berendezést követel. A mezőgazdasági technika fejlődésében minden bizonnyal megtaláljuk a szabad kooperáció felé vezető fonalat.

(Befejező közlemény a következő számban.)

Dániel Arnold.

A választói rendszerekről.

választási rendszerek matematikai megvitatásával már igen sokan foglalkoztak, de mindenki más, vitásnál vitásabb pontból indult ki, úgy hogy végleges megegyező eredményt nem érthettek el. Az ily problémák tárgyalásánál a legnehezebb, de a legfontosabb is a kérdés formulázása: ettől függ minden. Ha vitatni akarjuk azt, hogy melyik a jó vagy a rossz választói rendszer, tisztázni kell azt, hogy mit nevezünk jó vagy rossz rendszernek, még pedig olyképen, hogy tételünk általánosan elfogadható legyen. Ha valamely különleges definícióból indulnánk ki, úgy járnánk, mint a matematikusok egész serege: Mansion, Massau, Rouyer, Meyer, Havret és még sok más, kik mind különböző eredményre jutottak.

A fősúlyt egy oly kiindulási pont keresésére kell fektetnünk, melyet a parlamentarizmus minden híve kénytelen legyen elfogadni. Nem fogunk itt emberi jogokról, egyenlő, általános, titkos és községenkénti szavazati jogról beszélni: ezek a fontos, életbevágó kérdések nem képezhetik száraz matematikai tanulmány tárgyát. A világosság azonban, melyet a választási kérdésekre szándékozunk vetni, mégis az elnyomott többségek érdekét van hivatva szolgálni.

Jelenleg e tárgyalásnál csak különböző pártú szavazatokat veszünk tekintetbe és választandó képviselőket, tekintet nélkül arra, hogy e szavazatok egyenlő vagy többes jog, cenzus vagy általános jog révén jöttek létre. Mint jeleztük, annak a tárgyalása máshová tartozik. A parlamentarizmus alapelve a többség döntési joga, még pedig nemcsak a parlamentben, hanem annak létrehozásánál is, különben minden választás fölösleges volna. Szükséges tehát, hogy a parlament többsége mögött mindig föltétlenül az országban leadott szavazatok többsége álljon. Aki ezt az elvet nem fogadja el, azt nem tekinthetjük a parlamentarizmus hívének, azt e vitából nyugodtan kizárhatjuk: a többségi elv ellenségei nem hivatottak a választási rendszerek meg-

vitatására. Induljanak ki más kezdő pontból, keressenek szemfényvesztő rendszereket, melyek egyesek, vagy bizonyos kisebbség uralmát minden áron biztosítják, s amellet a népre mégis a parlamentarizmus benyomását teszik. Mi ez úton őket követni nem fogjuk.

Ha sikerül tételünkből minden újabb önkényes föltételezés nélkül a különböző választói rendszereket letárgyalni, akkor az elért eredmény a parlamentarizmus minden hívét kötelezi.

A választási rendszer tehát olyan legyen, hogy a parlament többsége mögött bármily körülmények között föltétlenül a szavazatok többsége álljon.

Ha ebben megállapodtunk, akkor a kérdés megoldása már kizárólagosan a matematikus feladata.

A választói rendszereket két csoportba oszthatjuk: az egyes választói rendszerek és a lajstromos rendszerek csoportjába.

Az egyes választói rendszerekben a kerületekbe osztott országban, kerületenként egy képviselő választatik meg. Ha több párt áll egymással szemben s egy párt sem érte el az abszolút többséget, akkor a legtöbb helyen pótválasztás történik a két legerősebb párt jelöltje közt; néhol azonban már a viszonylagos többség is elegendő. A választókerületek rendesen egyenlőtlen számú szavazóval bírnak; ami az egyes választórendszerekben magában véve elegendő arra, hogy tételünkkel ellenkezésbe hozzon. Képzeljük el a többséget néhány nagy kerületbe tömörítve, a kisebbséget több kis kerületbe: ily körülmények közt a parlamentben a kisebbség fog többséggel rendelkezni. A kerületek egyenlőtlenége által a szavazatok egyenlősége teljesen illuzóriussá válik. Rosszabb minden plurális választói jognál az, ha vannak kerületek, melyek 100 szavazóval és olyanok, melyek 10.000 szavazóval bírnak: az első kerület szavazói akkor a másikei ellenében százszoros szavazattal rendelkeznek. Az egyenlő választójog megkövetelné a kerületbeosztás gyakori megújítását. Az abszolút egyenlőség persze nem vihető keresztül, törvénybe iktatandó volna azonban ily rendszerekben a megengedett maximális eltérés, talán 10%. Ha valahol ennél nagyobb eltérés mutatkoznék, akkor a törvény új kerületbeosztást rendelne el.

Vizsgáljuk meg az egyes választói rendszert annak legtökéletesebb alakjában, melyben a kerületek egyenlő számú szavazóval bírnak. A következő példa mutatja, hogy még ez esetben sem képes e rendszer biztosítani a többség érvényesülését.*) Legyen egy ország 30

*) Hosszas levezetések helyett csak egyszerű példákkal fogjuk igazolni az egyes esetekben, hogy a kérdéses rendszerek tételünknek nem felelnek meg föltétlenül.

kerületre osztva, kerületenként 10.000 szavazóval, s két párt álljon egymással szemben: *A* és *B*.

1. Legyen az országban 10 oly kerület, melyek mindegyikében a szavazatok megoszlása a következő:

A pártra esett szavazatok: 1000, *B* pártra: 9000.

Más húszy oly kerület, melyek mindegyikében a szavazatok megoszlása:

A pártra esett szavazatok: 5100, *B* pártra: 4900.

Az *A* párt tehát összesen 112.000 szavazatot és 20 képviselőt kapott, a *B* párt 188.000 szavazatot és 10 képviselőt. Tehát dacára annak, hogy 76.000 szavazattöbbséggel rendelkezett, mégis kisebbségben került a parlamentbe.

E rendszereknél minden a megoszlástól függ; más csoportosítás, pl. egyenletes beosztás mellett az *A* párt egyetlen kerületet sem kapott volna.

Ha több párt áll egymással szemben, akkor még különösebb eredmények fordulhatnak elő, például hogy a legerősebb párt egyáltalán nem jutna képviselőre. Számtalan példát lehetne felhozni arra, hogy az egyes választórendszer a gyakorlatban is a leghibásabb eredményeket hozta létre. Itt csak az 1907-iki német választásokat említjük meg, melyek főbb eredménye:

Pártok	Szavazatok	Megv. képvis.	Képv. arányi, rendsz.
2.			
<i>A</i>	3 256.000	43	115
<i>B</i>	2.275.000	101	80
<i>C</i>	1.655.000	56	58
<i>D</i>	1.070.000	59	38
<i>E</i>	310.000	20	11
Összesen ...	11,260.000	397	397

E számok eléggé világosan beszélnek. Mint láttuk az 1. példából, az egyes választói rendszerek nem biztosítják föltétlenül a többség uralmát, eredményük a véletlen megoszlástól, vagy inkább az önkényes, úgynevezett választási geometriától függ. Miután ezen nem segíthetünk, nem marad más hátra, mint egyszerűen elvetni az egyes választói rendszereket s a lajstromosakra térni át.

A lajstromos rendszerekben a kerület választói nem egy, hanem több képviselőt választanak egyszerre, nem is egyes képviselőkre, hanem pártlajstromokra szavaznak.

E rendszereket is két csoportba oszthatjuk: az egyszerű és az aránylagos rendszerek csoportjába. Az egyszerű lajstromos rendszereknél a pártok listákat jelölnek, s ezekre történik a szavazás. Amely párt listája az abszolút többséget nyerte el, az a lista teljességében megválasztottnak tekintetik; néhol már a viszonylagos többség is ele-

gendő erre, másutt meg abszolút többség hiányában pótválasztás van a két legerősebb lista között. Kis országokban, ahol az ország egy kerületből áll, e rendszer föltétlenül biztosítja a többség érvényesülését a parlamentben.

Nagyobb országokat, melyekben egy kerület esetén a választóknak száz vagy több száz nevet tartalmazó listákra kellene szavazni, ami kivihetetlen, kerületekre vagyunk kénytelenek osztani. Ez esetben ugyanott vagyunk, mint az egyes választások esetén.

Térjünk vissza az 1. példára azzal a különbséggel, hogy most kerületenként 10 képviselő legyen választandó. Eredményül kapjuk azt, hogy a kisebbséget képező *A* párt 200 taggal, a többséget képező *B* párt ellenben csak 100 taggal lesz a parlamentben képviselve. Tehát le kell mondanunk az egyszerű lajstromos rendszerekről is, amit annál szívesebben tehetünk, mert az egyszerű lajstromos rendszernek még egy kerület esetén is nagyon megfontolandó következményei vannak.

Legyen például egy kisebb ország két pártra oszolva:

A 505.000 szavazat

B 495.000

végeredményben az *A* párt listája teljesen megválasztatik, a 495.000 szavazattal bíró ellenpárt egyáltalán nem jut képviselőhöz. Pedig a kisebbségek képviselője mindig hasznos. Vannak úgynevezett kisebbségi feladatok: ellenőrzés, a többség határozatainak enyhítése, előkészítése későbbi többségek uralmának és még sok más. A kisebbségek képviselője nélkül a választók néhány százalékkal való megszorodása vagy kisebb eltolódások révén az ország az egyik véglet ellenőrizetlen kormányzásából a másikba esnék át; ez az instabilitás, ez a labilis egyensúly semmi esetre sem kívánatos.

Tételünk megoldását ezek után már csak az arányos rendszerektől várhatjuk. E rendszerek célja az, hogy minden párt a reá esett szavazatok arányában legyen képviselve a parlamentben.

A fenti német példára alkalmazva, 397 képviselőt választott 11,260.000 szavazó, tehát körülbelül 31.600 szavazatra jut egy mandátum. A 2. táblázat az aránylagos eredményeket is feltünteti.

Az aránylagos rendszerekben a szavazás tulajdonképpen egyidejűleg kétszeresen történik, először pártokra, azután a pártokon belül a jelöltekre. A pártra adott szavazatok száma határozza meg azt, hogy a párt a parlamentben hány taggal lesz képviselve, azaz hogy a párt lajstromából hány képviselő választott meg; a jelöltek közül azok választottak meg, kik a lajstromon a legtöbb szavazatot kapták. Egy példa még jobban meg fogja világítani ez eljárást. Valamely 100.000 szavazót számláló országban 10 képviselő választandó. Három párt

áll egymással szemben, mindenik 10 jelöltet tartalmazó listajstromot ad ki. Minden polgár tíz képviselőt választ, tehát tíz szavazata van. A leadott érvényes szavazatok száma legyen 900.000. Ha ezt a választandó képviselők számával, tízzel elosztjuk, megkapjuk a választási hányadost, ez esetben 90.000; ahányszor e hányados a pártra adott szavazatok számában foglaltatik, annyi képviselőt kap a párt, pl.

Pártok:	<i>A</i>	<i>B</i>	<i>c</i>
Pártokra esett összes szav.	540.00	270.00	90.000
3.			
<i>A pártlistajstrom</i>	I. 54.000	<i>B pártlistajstrom</i> I. 26.000	<i>C pártlistajstrom</i> I. 9.000
	II. 53.000	II. 22.000	II. 8.000
	III. 52.000	III. 17.000	
	IV. 44.000	IV. 16.500	
	V. 34.000		
	VI. 30.000		
	VII. 29.000		

A képviselők itt a reájok eső szavazatok csökkenő sorrendjében vannak a listajstromokra írva; az *A* párt 540.000 szavazat után 6, a *B* párt 270.000 szavazat után 3, a *C* párt 90.000 szavazat után egy képviselőt kap; az *A* pártból a legtöbb szavazatot nyert első 6 képviselő választatott meg, a *B* pártból az első három, a *C*-ből az első. E példa esetén az eljárás igen egyszerű s az elért eredmény minden kívánalomnak megfelelő.

Rendesen azonban a választási hányados nem foglaltatik maradék nélkül a pártra esett szavazatok számában. Legyen pl. az előbbi körülmények közt 100.000 szavazó és 10 választandó képviselő, 900.000 leadott szavazat és 6 párt egymással szemben:

Pártok	Szavazatok	Képviselők	Maradék
<i>A</i>	225.000	2	45.000
<i>B</i>	210.000	2	30.000
<i>C</i>	160.000	1	70.000
<i>D</i>	150.000	1	60.000
<i>E</i>	80.000	0	80.000
<i>F</i>	75.000	0	75.000

eszerint hat képviselő választatott meg; a többi négy mandátumot csak törtekben fejezhetnénk ki.

Ha ezeket a pártok közt föl akarjuk osztani, bizonyos megállapodásokra van szükség. Sokféleképpen iparkodtak e nehézséget legyőzni, ami által a rendszerek egész serege keletkezett, melyek némelyike kevésbé aránylagos eredményt ad, mint a közönséges többségi rendszer. Különösen szembetűnők e rendszerek hibái akkor, ha kevés képviselő megválasztásáról van szó, mint például kisebb kantonokban. Nagyobb országokban, ha az egész ország egy kerületet képezne, e maradékok igen csekély szerepet játszanának, láttuk azonban, hogy gyakorlati okokból a nagyobb országokat kerületekre kell osztani, akkor azután a maradékok óriási szerepet játszanak s azok helytelen kiegyenlítésével az egész eredményt elronthatjuk.

Vizsgáljuk meg elsősorban a ma használatban levő aránylagos rendszereket, melyek legtöbbször leírását A. Meyer a *Revue Generale des Sciences* 1905. évi kötetében adta. Ha azután látni fogjuk, hogy e rendszerek követelményeinknek nem felelnek meg, akkor kénytelenek leszünk végül magunknak egy új tökéletes aránylagos rendszert alkotni. Az aránylagos rendszerek a következők:

I.

Az arányos rendszerek közt a legnevezetesebb az úgynevezett svájci rendszer vagy Massau-rendszer; még a legnagyobb maradékok rendszerének is nevezik. Argentínia egy államában, Szerbiában és Tessin kantonban van alkalmazásban. Meyer azon állítása, hogy e rendszer a genfi köztársaságban is érvényben van, tévedésen alapul. E rendszerben minden kerület mint önálló egység szerepel, a pártok annyi mandátumot kapnak, ahány egézszer a választási hányados a a reájok esett szavazatok számában foglaltatik. Az így nyert képviselők száma azonban kisebb, mint a megválasztandóké; a még üresedésben levő mandátumokból — ezeket pótmándátumoknak nevezhetjük — azon párt kapja az elsőt, melynek választási maradéka a kerületben a legnagyobb; a másodikat az azután következő legnagyobb maradékkal bíró párt, s így tovább addig, míg az összes helyek betöltettek.

A 4. számú példa esetén a megválasztott képviselők számát néhány rendszer szerint a 4i számú táblázat adja.

	Pártok	Massau	Geneve I.	Geneve II.	Struve	Mirman
4	<i>A</i>	2	3	2	6	3
	<i>B</i>	2	3	2	2	3
	<i>C</i>	2	2	2	1	2
	<i>D</i>	2	2	2	1	2
	<i>E</i>	1	—	2	—	
	<i>F</i>	1				

Általában a Massau-rendszert tartják a legjobbnak a használatban levő arányos rendszerek közt, de azért még e rendszer sem biztosítja föltétlenül a többség érvényesülését, még egy kerületen belül sem, mint azt azonnal látni fogjuk.

Egy kantonban 5 képviselő választandó, a választási hányados 50.000, két párt küzd egymás ellen:

5.	Pártok	Szavazatok	Képviselők
	<i>A</i>	130.000	2+1
	<i>B</i>	120.000	2

Ez esetben tehát a többséget képező *A* párt a parlamentbe is mint többség jut, de tegyük fel, hogy a *B* párt, ismerve az erőviszo-

nyokat, két pártra oszlik; akkor az eredmény a következő lesz:

<i>A</i>	130.000	2
<i>B</i>	84.000	1+1
<i>C</i>	36.000	0+1

tehát ily módon a kisebbséget képező szövetkezett *B* és *C* párt elragadta az *A* párttól a parlamenti többséget, dacára annak, hogy az erőviszonyok ugyanazok, mint az előző esetben. Az eredmény tehát

itt még az ellenfél megoszlásától is függ. Ha több kerületre osztott országról van szó, akkor még könnyebben ad e rendszer rossz eredményt. Legyenek egyenlő számú szavazóval bíró kerületek, 5 megválasztandó képviselővel és 50.000-es választási hányadossal:

11 kerület	<i>A</i>	85.000	1+1
mindegyikében	<i>B</i>	85.000	1+1
		80.000	1
10 kerület	<i>C</i>	30.000	0+1
mindegyikében	<i>B</i>	—	—
	<i>C</i>	220.000	4

Végeredményében a 3,080.000 szavazatot számláló *C* párt 51 képviselővel, az összesen 2,170.000 szavazat fölött rendelkező szövetkezett *A* és *B* pártokkal szemben, kikre 54 képviselő jutott, kisebbségbe került. Tehát e rendszer sem felel meg tételünknek.

II.

A Genève-i rendszer lényege a következő: megállapítatik az összes leadott érvényes szavazatok száma, ezt elosztjuk a választandó képviselők számával, az így nyert hányados ez esetben az ideiglenes választási hányados lesz. Azon pártokra esett szavazatok, melyek összege e választási hányadost el nem érte, megsemmisíttetnek, azután a fenmaradó szavazatokkal új választási hányados állapítatik meg, ennek segítségével pedig elsősorban megválasztott képviselők és a választási maradékok; azután a legnagyobb maradékok rendszere szerint kiosztatnak a pótmandátumok. A 4. példában ideiglenes választási hányadosul 90.000 szerepelne, az *E* és *F* pártokra adott 80.000 és 75.000 szavazat megsemmisíttetik, fenmarad 745.000 érvényes szavazat, a végleges választási hányados tehát 74.500 lesz. A pártokra eső képviselők számát a 4. tábla mutatja a Genève I. oszlopban.

Ha példánk esetén az *E* és *F* pártok szövetkeztek volna, akkor együttesen két mandátumot értek volna el. L. 4. Genève II. oszlop.

Néha a legabszurdabb eredmények fordulhatnak elő, pl. valamely kantonban három párt küzd, három képviselő választandó, legyenek a pártokra esett szavazatok:

7	<i>A</i>	101.500
	<i>B</i>	99.500
	<i>C</i>	99.000

az ideiglenes választási hányados 100.000, az ezen számnál kevesebb szavazatot nyert pártok szavazatai megsemmisítése után az *A* párt kapja mind a három mandátumot.

Több kerület esetén a nem koncentrált pártok óriási módon hátrányba kerülnek. Dacára annak, hogy e rendszer a többségnek kedvezni látszik, még sem képes több kerület esetén biztosítani azt, hogy azon képviselők kerüljenek többségben a parlamentbe, kik mögött a szavazók többsége áll.

	Pártok	SZavazatok	Képviselők
10 kerület	<i>A</i>	48.000	0
mindegyikében	<i>B</i>	202.000	5
30 kerület	<i>A</i>	170.000	3
mindegyikében	<i>B</i>	80.000	1+1

Legyen kerületenként 5 képviselő, a választási hányados 50.000:

Míg a 4,580.000 szavazat fölött rendelkező *A* párt 90 mandátummal lesz képviselve, addig a 160.000 szavazattal gyengébb *B* párt 110 mandátumot nyert, tehát a kisebbség kerül abszolút többségben a parlamentbe.

E rendszer 1895. óta Genéveben van alkalmazva.

III.

A Struye-féle rendszer talán a legkevésbé aránylagos, az úgynevezett arányos rendszerek közt. Tessinben és Neuchatelben volt egy ideig érvényben, azonban mindenütt oly felháborodást szült, hogy csakhamar el kellett hagyni e rendszert. Ebben is, mint a Massau-féle rendszerben is először megállapítatik a választási hányados, s ennek segélyével az első sorban a pártokra jutó egész számmal kifejezhető mandátumok; az összes pótmandátumokat egyszerűen a relatív legerősebb párt kapja, pl. a 4. példa esetén mind a négy pótmandátum az *A* pártnak jut; lásd a 4. táblázatot.

Ne higyük azonban, hogy e rendszer, mely egy kerületen belül annyira szolgálni kívánja a többséget, több kerület esetén képes föltétlenül biztosítani a többség érvényesülését. Semmiképen sem, amint ezt a következő példából látjuk:

Legyen kerületenként 6 képviselő választandó, a választási hányados 10.00

9	Pártok	Szavazatok	Képviselők
24 kerület	<i>A</i>	23.000	2+2
mindegyikében	<i>B</i>	19.000	1
	<i>C</i>	18.000	1
10 kerület	<i>A</i>	11.000	1
mindegyikében	<i>B</i>	25.000	2+1
	<i>C</i>	24.000	2

Végeredményben 662.000 *A* párti választó kap 106 mandátumot, 706.000 *B* párti 54-et és 672.000 *C* párti 44-et; tehát épen a leggyengébb párt kapta az abszolút többséget.

IV.

A Mirman-féle rendszer csak abban különbözik a Massau-rendszertől, hogy nem azon pártok kapják a pótmandátumokat, melyek a legnagyobb választási maradékkal bírnak, hanem a legerősebb pártok egyet-egyét. E rendszer eredményeiben hasonló a Genéveihez. Ugyanis azon pártok, melyek a választási hányadost el nem érik, rendszerint itt sem jutnak képviselőhöz. E rendszer is kedvez a helyenként koncentrált pártoknak, míg hátrányban részesíti az egyenletesen elosztottakat, melyek esetleg egyáltalán nem jutnak képviselőhöz. A többség érvényesülését természetesen e rendszer sem biztosítja több kerület esetén.

Legyen kerületenként 5 képviselő választandó, választási hányados 50.000:

10	Pártok	Szavazatok	Képviselők
10 kerület	<i>A</i>	48.000	0
mindegyikében	<i>B</i>	202.000	4+1
14 kerület	<i>A</i>	195.000	3+1
mindegyikében	<i>B</i>	55.000	1

míg a 3,210.000 szavazatot képviselő *A* párt 56 mandátumot nyert addig a 420.000-rel kevesebb szavazattal rendelkező *B* párt 64 mandátummal van képviselve. Tehát ismét a kisebbség ért el abszolút többséget.

E rendszer 1894. óta van alkalmazásban Neuchatel-kantonban, ahol a Struye-rendszert váltotta fel.

V.

A Zugi-i rendszerben két esetet kell megkülönböztetnünk: 1. Egyik lajstrom sem érte el az abszolút többséget; ez esetben e rendszer a Massau-félével identikussá válik. 2. Ha valamely lajstrom abszolút többséget nyert, azon esetben tekintet nélkül a maradékokra e lajstrom kap egyet a pótmandátumok közül, a többi pótmandátum azután a legnagyobb maradékok rendszere szerint osztatik fel; előfordulhat tehát, hogy a legerősebb párt két pótmandátumot kap.

E rendszer sem biztosítja föltétlenül a többség uralmát, amint az a 10. számú példából kitűnik. Ugyanis ez esetben a zugi rendszer ugyanazon eredményt adja, mint a Mirman-rendszer.

VI.

A legtöbb vitára adott okot a Hondt-féle rendszer, azért vele bővebben kell foglalkoznunk, annál is inkább, miután a *Congrés Proportionaliste* 1885-ben egyhangúlag ép ezt a rendszert fogadta el. Belgiumban 1900. óta van alkalmazásban (ugyan plurális alapon).

Lényege az, hogy a választási hányadost egy utólag meghatározandó koefficienssel (Δ) elosztjuk, ezáltal a választandó képviselők száma növekedni fog. Mint láttuk, az egyes pártokra eső mandátumok száma vegyes törtekben fejezhető csak ki. A kérdéses koefficiens egyszerű művelettel úgy határozzuk meg, hogy a vegyes törtek egész számainak összege egyenlő legyen a megválasztandó képviselők számával; a törteket elhanyagoljuk.

4. példánkra alkalmazva $\Delta = 1, 2$; az új választási hányados 75.000

Pártok	Szavazatok	Képviselők	Választ, maradék
<i>A</i>	225.000	3	—
<i>B</i>	210.000	2	60.000
<i>C</i>	160.000	2	10.000
<i>D</i>	150.000	2	—
<i>E</i>	80.000	1	5.000
<i>F</i>	75.000	0	75.000

Ha valamely koefficiens alkalmazásával egyszerre több mandátum kerülne kiosztásra, mint a rendelkezésre álló helyek száma (a jelen esetben is ez történt) akkor a kérdéses pártok közül az erősebbek kapják a mandátumokat.

$$\frac{\Delta - 1}{\Delta}$$

E rendszerben tulajdonképen az ország $\frac{\Delta - 1}{\Delta}$ része ez esetben $\frac{1}{4}$ -e nincsen képviselve, s a nem képviselt résznek nem rekompenzáció az, hogy a másik rész mintegy Δ -szoros plurális szavazati joggal bírva látszólag ezt kiegyenlíti

$$\frac{1}{4} \times 1.2 = 1$$

Ha több kerületről van szó, akkor még kerületenként rendszeren a Δ koeficiensek különbözök is!

E rendszerben is a megoszlás játssza a főszerepet. Például legyen 5 képviselő választandó; a választási hányados 50.000.

<i>A</i>	280.000	4
<i>B</i>	69.000	1
<i>C</i>	65.000	0
<i>D</i>	63.000	0
<i>E</i>	62.000	0
<i>F</i>	61.000	0

Tegyük fel, hogy a kisebb pártok szövetkeztek volna, akkor kiragadták volna az *A* párt kezéből a többséget.

<i>A</i>	280.000	2
<i>B</i>	320.000	3

Az első esetben az *A* párt minden képviselője mögött 7000 szavazó van, a másodikban 14.000.

A Hondt-rendszer alap gondolata, mint azt Rouyer a *Revue Generale des Sciences* 1905. évfolyamában kifejtette, a következő: a pótmandátumok felosztásánál valamely pártnak nyújtott kedvezmény nem a mandátumok abszolút számában van, hanem azon arányban, melyben e kedvezmény a pártra esett szavazatokhoz áll. Például ha egy 50.000 szavazatot számláló párt a kelletténél 2 képviselővel többet kapna, az kisebb előnyt képezne reá nézve — fejenként — mintha a másik 10.000 szavazót számláló párt egy mandátummal kapna többet. A következő példából azonnal látni fogjuk, hogy ez az okoskodás teljesen önkényes és tarthatatlan.

Legyen a választási hányados 10.000 és 10 képviselő választandó.

Pártok	Szavazatok	Képviselők	Hondt	Massau
<i>A</i>	73.000	7,3	8	7
<i>B</i>	27.000	27	2	3

E rendszerben valamelyik párt előnyére kell döntenet, mondja Rouyer, döntsünk tehát úgy, hogy az adott előny lehetőleg kicsiny legyen; szerinte az *A* pártnak adott 0,7 mandátumkedvezmény kisebb, mint a *B*-nek adott 0,3 mandátum

$$\frac{0,7}{73.000} < \frac{0,3}{27.000}$$

tehát a Hondt-rendszer adta volna a helyesebb eredményt.

Fordítsuk meg a dolgot s mondjuk: valamelyik párt hátrányára kell döntenünk, tehát döntsünk úgy, hogy a szenvedett hátrány lehetőleg kicsiny legyen. Rouyer szerint az *A* által vesztett 0,3 mandátum kisebb veszteség reá nézve, mint 0,7 veszteség a *B* pártra nézve,

$$\frac{0,3}{73.000} < \frac{0,7}{27.000}$$

tehát a Hondt-rendszer adta a rosszabb eredményt. Ugyanazon okoskodással ellenkező eredményre jutottunk. A Hondt-féle eljárás tehát teljesen önkényes és semmiféleképen sem igazolható.

A Hondt-rendszer sem képes arra, hogy a többség érvényesülését feltétlenül biztosítsa. Például:

11.	50 kerület	<i>A</i>	35.500	2
	mindegyikében	<i>B</i>	24.500	2
	10 kerület	<i>A</i>	11.500	—
	mindegyikében	<i>B</i>	48.500	4

Összesen 1,890.000 *A* párti választó kap 100 mandátumot, míg 180.000 szavazattal kevessebbel rendelkező *B* párt 140 mandátumot, tehát abszolút többséget kap.

Az 1900. évi belga választások tényleg ily eredményt adtak:

999.333 szavazat 86 mandátum
1,020.591 „ 66

VII.

Láttuk, hogy az eddig érvényben levő úgynevezett aránylagos rendszerek közt nincs egyetlen egy sem, mely nagyobb országokban, ahol a szavazás szükségképen kerületenként történik, biztosítaná azt, hogy az ország többsége kerüljön a parlamentben uralomra. Miután a parlamentarizmus hívei között ebben a kérdésben nézeteltérés nem mutatkozhatik, tehát ha logikusan akarnak eljárni, kénytelenek az összes eddig alkalmazott választó rendszereket elvetni s újat alkotni, ami szerencsére igen könnyű, mint erre A. Meyer említett munkájában is utal. Tegyük fel, hogy az országot egyenlő számú, mintegy 100.000 szavazót magába foglaló kerületekbe osztjuk, melyek mindenike 10 képviselőt fog választani. A választás kerületenként pártlajstrommal történik, azután meghatározzatik a választási hányados s ennek segítségével a pártok képviselőinek száma; e számok rendszeren vegyes törtből, azaz egész és törtszámokból állnak. Minden párt megkapja első sorban az egész számnak megfelelő számú képviselőket, még pedig a pártlajstrom azon képviselői tekintetnek megválasztottnak, kik benne legtöbb szavazattal bírnak. A pártra eső törtszámú mandátumok az egész országban összeadatnak, így egy új vegyes törtet kapunk. A párt most másodsorban annyi pótmandátumot kap, ahány egész e vegyes törtben van, még pedig megválasztottnak tekintetik először is az első legnagyobb törttel rendelkező pártliszta legtöbb szavazatot elért jelöltje, azután a második legnagyobb törttel rendelkező pártliszta legtöbb szavazatot elért jelöltje és így tovább, míg az összes rendelkezésre álló helyek betöltettek. Hátramarad még a pártnak az egész országra vonatkozó törtmandátuma; ez a törtszavazat egyszerűen a párt elnökének szavazatához csatoltatik.

E rendszerben a választás eredménye teljesen független a többi pártok megoszlásától, úgy szólván minden pártra külön intéztetik el, míg a többi rendszereket a kerületek függetlensége jellemzi, azaz a választás mindenikben úgy történik, mintha a többi kerület nem is léteznék. E rendszert ellenkezőleg a pártok teljes függetlensége jellemzi, a választás úgy történik, mintha minden párt egyedül volna különbözően benépesített kerületekben; magában véve elegendő bizo-

nyitéká ez annak, hogy a szavazók többsége mindig a legtöbb mandátumot fogja kapni.

E rendszerben a pártok szövetezése vagy szétválása semmiképen sem befolyásolja az eredményt.

Térjünk vissza a 11. példára. Kerületenként 4 képviselő választandó, választási hányados 15.000.

	Pártok	Szavazatok	Képviselők
50 kerület	<i>A</i>	35.000	$2 \frac{11}{30}$
mindegyikében	<i>B</i>	24.500	$1 \frac{19}{30}$
10 kerület	<i>A</i>	11.500	$0 \frac{23}{30}$
mindegyikében	<i>B</i>	48.500	$3 \frac{7}{30}$

Az 1,890.000 szavazattal rendelkező *A* párt 126 mandátumot kap, az 1,710.000 szavazatot elért *B* párt pedig 114-et.

Az eredmény teljesen megfelel a Rouyer által támasztott követelményeknek, ugyanis az elért mandátumok száma teljesen arányos a szavazatok számával.

Az arányos rendszereknek általában előnye az egyes rendszerekkel szemben, hogy pótválasztások, új választások, képviselők lemondása vagy elhalálózása esetén sohasem fordulhatnak elő, ez utóbbi esetekben ugyanis az illető kerületi pártliszta következő legtöbb szavazattal rendelkező tagja lép a lemondó képviselő helyébe. Továbbá, hogy az aránylagos rendszerekben a személyi érdekek a pártérdekekkel szemben háttérbe szorulnak; s titkos és általános szavazás esetén a megvesztegetés lehetősége csaknem teljesen ki van zárva.

Jeleztük a többségi rendszerek azon tulajdonságát, hogy a parlamentet igen labilis egyensúlyban tartják; ez az instabilitás minden pártra hátrányos, még az ellenzéki pártokra is, mert igaz ugyan, hogy könnyebben foglalják el az ellenséges pozíciókat, de a már elfoglalt állásokat ép oly könnyen veszítik el s a változással járó megrázkódtatások teljesen hiábavalók voltak. Érdekes példa erre Szászország:

	Pártok	Szavazatok	Képviselők
1898.	<i>A</i>	299.190	11
	<i>B</i>	305.658	12
1903.	<i>A</i>	441.764	22
	<i>B</i>	309.034	1
1907.	<i>A</i>	419.417	8
	<i>B</i>	444.839	15

Az *A* párt által elért óriási eredmény 1903-ban ép oly látszólagos volt, mint az 1907-iki nagy vereség. Az aránylagos rendszernél egészen másként áll a dolog, az e rendszerben nehezen megnyert pozíciókat nem lehet egykönnyen elveszteni.

Egyik legnagyobb előnye az általunk ajánlott aránylagos rendszernek az volna, hogy fölöslegessé teszi a minden más rendszerben szükséges gyakori új kerületbeosztásokat. Tisztában lehetünk azzal

hogy a kerületek olyképeni beosztása, hogy egyenlő számú szavazóval bírjanak, teljes lehetetlenség, bizonyos különbségek mindig fognak mutatkozni. A többi rendszerekben ez mind hibát okoz, ellenben ha rendszerünket behatóbban vizsgáljuk, látni fogjuk, hogy itt az ország egyenlő számú szavazókkal bíró kerületekre való osztása teljesen fölösleges, a kerületek bátran lehetnek egyenlőtlen számú szavazókkal benépesítve, az eredményt az semmiben sem változtatja meg.

A követendő eljárás akkor a következő lesz: a kerületekben minden választás előtt, úgy mint az ma is történik, megállapítatik a választók száma és névsora. A választási törvény értelmében például minden kerület annyi képviselőt kap, ahányszor 10.000 választóval rendelkezik. Tegyük fel, hogy eszerint a kerület n számú képviselőt fog választani (e szám rendszeresen vegyes tört lesz, az azonban az eljárást nem bonyolítja). Minden párt lajstromot jelöl, melyen a képviselők száma nem lehet nagyobb az n -ben levő egész számnál. Minden szavazónak n szavazata van, azaz minden beadott pártliszta n szavazatnak számít. Az összes beadott érvényes szavazatok n -nel elosztva adják a választási hányadost, melynek segélyével a már ismert módon állapíttatnak meg a pártok képviselői.

A szavazás maga igen egyszerűen történik. Mintául vehetjük a *Loi sur les votations et elections du 27 oct. 1888 au janv. 1901 a Genève-ben* adott utasításokat. E szerint a választási szavazás községenként és titkosan történik. A választó a választási helyiségben kap egy *estampille*-t, azaz választási bélyeget, azután egy zárt folyosón megy át, ahol a rendelkezésére állnak a hivatalosan teljesen egyenlő fehér papírra nyomott lajstromok; egyet választ, esetleg kijavítja — jogában áll neki ugyanis neveket törölni, azokat esetleg más liszták-ból átvett nevekkal helyettesíteni, szavazatainak egy részét ez által a másik pártnak adva — azután összehajtja s külső oldalára reá ragasztja a bélyeget s a bizottság előtt levő urnába dobja be.

E rendszer szokatlanságánál fogva bonyolultnak látszik, de ez senkit se riasszon el; ha vele behatóbban foglalkozunk, látni fogjuk, hogy valóságban a lehető legegyszerűbb.

Összefoglalva tapasztalatainkat, kijelenthetjük, hogy az összes választórendszerek között az egyedüli, mely a parlamentarizmus követelményét kielégíti — hogy az ország többsége mindig a parlamentben is többségben szerepeljen — az utoljára tárgyalt aránylagos rendszer.

Mindenkinek, ki parlamentet és választásokat egyáltalán szükségesnek tart, ki többségi elvnek hódol, elvetve az összes többi rendszereket, az aránylagos rendszer híveihez kell csatlakoznia.

Most, midőn a küzdelem az egyenlő, általános, titkos, közsé-

genkénti választói jogért folyik, itt az ideje annak, hogy fölvilágosítsuk a küzdőket arról, hogy tőlük mindent, amit e választói jog nyújthatna, az egyes választói rendszer, kombinálva egyenlőtlen kerületbeosztással és a határvonalak önkényes kijelölésével elragadhat, győzelmes ellenségeiknek juttatva az általános „egyenlő” szavazati jog égisze alatt történt választás erkölcsi diadalát is, mint ez például 1907-ben Németországban is történt.

Az általános választói jog hívei tisztában lehetnek azzal, hogyha elég erejük van céljuk megvalósítására, akkor azt aránylagos alapon is megtehetik.

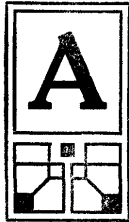
Érthető, hogy a jelenleg és a múltban alkalmazott „aránylagos” rendszerekért nem lelkesedtek, hogy önkényes eredményeikért küzdeni érdemes nem volt, most azonban, midőn egy tökéletes választói rendszer áll előttünk, melynek eredményei minden véletlent és önkényt kizárnak, nem habozhatunk, hogy megvalósításáért minden erőnkől ne küzdjünk.

Jordan Károly.

A budapesti gázkérdés.*)

mióta 1806-ban Baltimoreban az első városi közvilágítást létesítették, azóta a civilizált világon minden gázzal világított városban fölmerült egyszer-egyszer az a kérdés, amelynek megoldása ez idő szerint Budapest törvényhatósági bizottságát foglalkoztatja, hogy t. i. a magánkezelésben levő gázvilágítási monopólium-üzemet nem volna-e jobb községi kezelésbe átvenni?

Bennünket e fontos kérdés főleg szociálpolitikai vonatkozásaiban igen érdekel és ezért a közkezen forgó adatok alapján meg szeretnők itt rajzolni a magyar közigazgatási korrupció eme tipikus lápi virágjának rövid monográfiáját.

1. Az első gázszerveződést — a közterületek használatának kizárólagosságával és a gáz-egységár maximumának meghatározásával — 1855-ben 25 évre kötötte meg Pest városa a bécsi Rothschild-céggel, amely később az általános osztrák légszesztársulatra ruházta azt át. Buda 1862-ben, Ó-Buda pedig 1870-ben kötötte meg a maga gázszerveződését. Ma a főváros és az Általános osztrák-magyar légszesztársulat között 1879-ben megkötött alapszerződés és ennek 1891-ben létrejött pótszerződése van érvényben; e szerződési viszony 1910. december 15-én jár le. A társaság a gázszolgáltatás céljaira a közterületek kizárólagos használati jogát kapta a fővárostól, továbbá egyéb világítási módokra nézve más vállalkozókkal szemben az

*) Az adatokról lásd: *Városi Szemle* 1908. III.—V. Forbáth: Városok világítása; a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1908. 14—18. sz. Kajlinger, Forbáth, Pfeiffer és Bernauer cikkeit; Gálócsynak a Józsefvárosi Kaszinóban 1908. május 16-án tartott előadását, a budapesti kir. törvényszék sokmánytárának 87. sz. csomóját s a szövegben idézett hivatalos jelentéseket

elsőbbségi jogot is biztosította a társaság részére a főváros. Viszont a város megkapta a megváltás jogát és a köbméterenkénti egységárnak a fogyasztás arányában egészen 21 fillérig csökkenő kedvezményét.

Tekintve azt, hogy pl. a berlini városi és társulati gázgyárak már 1847. óta 21 fillérért szállították fogyasztóiknak a gáz köbméterét és ennek dacára is milliókra menő fölöslegeket szolgáltatottak be a város pénztárába: a szerződésnek egységár-kedvezményét egyáltalában nem tarthatjuk kielégítőnek. Még kevésbé lehetünk megelégedve a megváltásra vonatkozó szerződési pontozatokkal, amelyek az 5. szakaszban a fővárosra nézve igen kedvezőtlenül vannak megállapítva. A szerződés lejártával, vagyis 1910. december 15-én, t. i. a város

a) más világítási módot alkalmazhat úgy a közvilágításra, mint a magánfogyasztásra; ez esetben tehát a gázszolgáltatás a társaságnak kizárólagosságnélküli üzletévé alakulna át azzal a feltétellel, hogy a fővárostól a közterületek használati jogát sikerülne megkapnia;

b) becsáron megveheti a főváros területén lévő összes gázgyárakat minden részeikkel és felszerelésükkel együtt;

c) a szerződést a jelenlegi feltételek mellett további 10 évre meghosszabbíthatja, mely esetben a vállalati jövedelemből úgy részesednék a főváros, hogy a tisztanyereségből mindenekelőtt levonatnék a befektetett tőkének 10%-a a részvényesek javára, az ekként fentmaradó fölöslegnek aztán 30%-a illetné a fővárost; a mérleget és a jövedelem kimutatását azonban a főváros kifogás és vizsgálat nélkül úgy tartoznék elfogadni, amint azt a részvénytársaság közgyűlése majd megállapítja.

Ez a szerződés önmagában tekintve is a legsúlyosabb vád a fővárosnak akkori törvényhatósági bizottsága, illetőleg ennek többsége ellen. Egyfelől az egységár alacsonysága, a monopólium kizárólagosságával párosulva, úgy a közpénztárnak, mint az egyes polgároknak érdekeit teljesen kiszolgáltatta a gáztársaság nyereszkesedésének; másfelől a szerződés lejártá esetére megállapított föltételek egyenesen megkárosították a fővárost a társaság javára.

Az egységár leszálló skálájának minimumát t. i. csak akkor kellett volna megállapítani, ha ugyanakkor azt is megszabta volna a szerződés, hogy a tiszta nyereségnek valamely osztalék-maximumon felüli (pl. 8—10%-ot meghaladó) részében a főváros osztozik a társasággal. Viszont egy olyan vállalatnál, amely páratlanul magas jövedelmezősége mellett az eredeti alaptőke összegét részvényeseinek már többszörösen visszaszolgáltatta, nem lett volna

szabad a szerződés lejártakor még váltságdíj-fizetéssel terhelni a fővárost. Hasonló esetekben mindenütt a világon megtérítés nélküli, ingyenes háramlási jogot szokás biztosítani annak a községnek a javára, amely a maga kollektív életével és kizárólagosságot biztosító koncessziójával nyújtotta a javadalmas társaságnak busás jövedelmeit és tőkéinek visszatérítéseit.

És e szemrehányásokkal szemben nem védekezhetik az 1891-ben eljárt törvényhatósági bizottság azzal, hogy tájékozatlanságból hibázott. Igaz ugyan, hogy a korlátoltságnak s mindenféle szakértelem hiányának kevés olyan gyülekezete van a világon, amilyent a mi fővárosunknak virilizmussal súlyosbított képviselőtestülete produkál: de ebben az esetben a gázkérdés lényegét nem egyszer elég élesen kifejtették előtte. Legyen elég csak Herzog Péternek 1890. április 20-iki beszédéből idéznünk néhány sort: „Azon kedvezmények, amelyeket a társulat a fővárosnak följánl, a szerződés meghosszabbításában rejlő nagy kedvezménnyel még csak össze sem hasonlíthatók... határozottan azon álláspontot fogadom el, hogy a gázgyárak beváltassanak ...” stb.

Meg kell tehát állapítanunk azt, hogy a főváros törvényhatósági bizottságának annak idején eljárt többségei úgy az egységár megállapításánál, mint a város nyereségrészesedésének elejtésénél és végre az ingyenes háramlási jog feladásánál súlyosan — és pedig tudatosan — megsértették úgy a fővárosnak közérdekét, mint a polgároknak egyéni érdekeit.

Hogy ennek a károsodásnak nagyságáról és igaztalanságáról pontos mértékünk legyen, hivatkozunk arra, hogy a társaság osztalékai 1891-től (tehát a mostani szerződés megkötésétől) számítva 1901-ig, vagyis 10 év alatt, körülbelül megkétszereződtek; t. i. 32,5%-ról 60%-ra emelkedtek, jóllehet ezeken kívül beruházásokra és tartalékokra a legutolsó mérleg szerint 24 millió korona szerzemény telt még ki a nyereségekből.

A gáztársasági gazdálkodásról és az annak idején eljárt fővárosi törvényhatósági bizottság felfogásáról egyébiránt a leghelyesebb perspektívát az a megállapodás nyújtja, amely a fővárost megfosztja attól a régebbi jogától, hogy a társaság könyveit, mérlegeit és nyereség-kimutatásait megvizsgálhassa. Miért követelte ezt a társaság és miért járult hozzá ahhoz a főváros? . . . Az ilyen szégyenparagrafusokat nem szokás ok nélkül sem kérni, sem megadni, hanem szégyen ide, szégyen oda . . . az üzlet kedvéért kiállja az ember még ezt is, ha másként nem megy a dolog. Világosan igazolja azonban ez azt, hogy a gázgyár is, a főváros is, egyaránt el akarták

e tilalommal földelni azokat a manipulációkat, amelyek nem állanak ki a napfényt. Mert vannak ám a gázgyár éleiben olyan rejtelmek, amelyeket a legtalálékonyabb rébuszfejtő sem tud az erkölcsi kódex sérelme nélkül megfejteni; majd lesz alább efélékről is szó.

Íme! ekként fogantatott a közigazgatási korrupció bűneiben az a szerződés, amely egy külföldi társaság javára sok millióval károsította meg a fővárost. Hogy e fogantatásban mi része volt az egyéni hitványságoknak, a nepotizmusnak, a pénznek és a meghunnyászkodásnak: arról ezen a helyen nem kell beszámolnunk. Azt azonban nem hallgathatjuk el, hogy a városházának boltívei alatt többször hallottuk idézni a boldogult Halmos Jánosnak egy klasszikus tömörségű kiszólását, amelynek ismétléséért bizonyára és pedig méltán megkapnók úgy a gázgyártól, mint a főváros régi korifeusaitól a magunk első sajtóperét.

II. Nagy megnyugvással konstatálhatjuk azonban mindjárt előjáróban, hogy a gáztársasági szerződés megítélése körül most — úgy látszik — más szelek uralkodnak a főváros adminisztrációjában. Első sorban a tanács foglalkozott idejekorán a gyökeres orvoslás előkészítésével, a legutóbbi időben pedig a törvényhatósági bizottság körében is erős vélemények és alapos érvek nyilvánultak meg a főváros igaz érdekei iránt.

A tanács felhívására Heuffel Adolf középítési igazgató 1904. február 5-én, Vosits Károly tanácsos pedig 1904. december 26-án nyújtották be a gázkérdés ügyében véleményes javaslataikat, amelyekre vonatkozólag Wartha Vince és Pfeiffer Sándor 1906. március 17-én együttesen, Gálócsy Árpád pedig 1906. április 10-én külön terjesztették be a tanácshoz szakértő bírálatukat.

Miután a fővárosi közegek javaslatai is, meg a három szakértő műegyetemi tanárnak véleményei is, egybehangzóan a gázgyárak megváltását ajánlották: a tanács indítványára az 1907. február 13—14-iki közgyűlésen elhatározta a képviselőtestület, hogy a megváltáshoz szükséges előzetes becslést megejteti. A becslő-bizottság tagjaiul Bánki Donát elnöklete alatt Kajlinger Mihály és Forbáth Imre fővárosi, továbbá K. Jónás Ödön és Pfeiffer Ignác, majd ezek lemondása után Fodor István és Hieronymi Károly gázgyári megbízottak működtek.

A becslés kiterjedt a józsefvárosi, a két ferencvárosi s a budai légszeszgyárakra, a ferencvárosi vízgázgyárra, a lipótvárosi és a kelenföldi gáztartó-állomásokra, a gázvezető-csövekre, a lámpaoszlopokra, karokra és lámpaházakra, a gázórákra s a telkekre.

A szerződés szerint a gyárak, mint működésben levő telepek,

mai állapotukban becsülendők meg, a főváros azonban a beszerzési árnál magasabb becsértéket nem tartozik fizetni.

A harcot a gázgyár a becslésnél kezdte el. Első sorban megtagadta a beszerzési árak bevallását és könyveinek bemutatását. A bizottság tehát kénytelen volt tételenkénti egységár-kalkulációk egybevetései útján dolgozni. Amikor aztán a bizottság elvégezte a vagyon kétharmadrészének a megbecsülését, akkor a gyár kiszolgáltatta a még szükséges beszerzési kimutatásokat. Vajjon miért titkolta a gázgyár némely beszerzési ügyleteit és miért nem titkolta azt a kisebb részét a vásárlásainak, amelyekről igazolást nyújtott? A szerződés szerint csak egyféle elvi álláspont lehetséges ..... ez a taktikázás ellenkezik az őszinte, egyenes üzleti szokásokkal.

A bizottság e gáncsoskodás dacára oly sikeresen végezte el munkáját, hogy a becslési művelet műszaki szempontból egyhangúlag és teljesen megoldottnak tekintendő. Eredménye az, hogy az összes gyárak és berendezések értéke a telkek nélkül, a társaságnak 36,3 millió K leltári beszerzési kimutatásával szemben, kereken 17,9 millió koronát tesz ki. A telkek értékét a bizottság többsége, a szerződésre hivatkozva, 648.827,23 K beszerzési árban állapította meg, a gázgyár szakértői ellenben külön vélemény gyanánt vétették jegyzőkönyvbe azt a felfogásukat, hogy a telkek 5,18 millió korona mai becsértékben veendő számításba. A szerződés intézkedése azonban teljesen világos és a gázgyárnak ez a telekvitája csak arra a manőverre való, hogy a kalkulációba ezt az ötödfélmilliónyi bizonytalanságot lehessen belecsempészni, zavarván és nyugtalanítván ezzel is a jóhiszemű laikusokat. A társaságnak ez az eljárása méltó párja annak, amit az üzleti könyvek eltitkolásával követett el. Az erkölcsi szempontot ehhez a telekbecsléshez az a körülmény adja meg, hogy a gázgyár a szóban forgó ingatlanok legnagyobb részét épen attól a fővárostól vette meg, amelynek most tízszeres áron akarja azokat visszaadni.

A becslésnek minden gáncsoskodás dacára jól végződött munkája után következett a szakértők díjazása körüli művihar, amelynek az lett volna a rendeltetése, hogy a közvélemény figyelmét egy ilyen panamáizú mellékkörülményre terelvé, elvonja a kérdés lényegéről. Mi nem megyünk bele a szakértők díjazásának kérdése körül megindult harcba, de nyíltan reá akarunk mutatni arra, hogy a fórumon is, de még inkább a konventikulumokban mindenütt ott láttuk a tisztos szándékú primipilusok mellett azokat a jógyomrú és nagyszájú farizeusokat, akik megfélemlítve saját *sine cura* jövedelmeikről, irigyen hánytorgatták a szakértők díjazásának ügyeit. Egyúttal öröm-

mel konstatálhatjuk azt, hogy a mű vihar főként a szakértők korrekt magatartása folytán nem sikerült, sőt talán épen egyik alkalma volt ez annak, hogy a műszaki közvélemény helyesen állíthatta be a köz-tudatba a gázkérdés lényegét.

A város szakértői t. i. igen helyesen a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet fóruma elé vitték a kérdés vitáját, ahol a gázgyár szakértőivel hozzáértő pályatársaik nyilvános ellenőrzése mellett vitákban és tudományos értekezésekben tárták föl a kérdésnek összes műszaki és gazdasági részleteit.

III. Mi a nyilvános vitákra hivatkozva, csak röviden akarjuk itt az eredményeket megállapítani és pedig első sorban a jövedelmezőség-számításokkal kívánunk foglalkozni. Forbáth Imre a megváltási összegnek (= 18,55 millió K) és a szükséges forgó tőkének (= 2 millió K) 4%-os kamatoztatását és 50 esztendőes amortizálását kalkulálván, számszerűleg helyesen 17,7% tiszta nyereséget mutat ki az 1910. év után. Feltételei e számvetésnek a szén- és kokszárok mai konjunktúrái, az egy évre eső munkabérek és tisztí fizetések. 283.000 K-val leendő fölemelése, a fogyasztásnak normális viszonyai és m³-ként 20 filléres gáz-egységár. Figyelmen kívül maradt az előírányzatnál a beruházásra felveendő kötvény-kölsön árfolyamvesztésege, amely a legrosszabb eshetőségek egyikét tételezve is fel, legkevesebb 87-es árfolyammal állapítható meg. Eszerint is 15¹/₂%-nek mutatkozik a várható tiszta nyereség.

E kalkulációtól függetlenül a tanács középítési ügyosztálya 17,6%-ra teszi a megváltást követő évben a tiszta nyereséget.

Ezekkel a nagyjában igen egybevágó számításokkal szemben Pfeiffer Ignác és Bernauer Izidor az üzleti konjunktúrák változóságait hozzák fel ellenérvekül. Beszéltek és írtak a szénáraknak s a munkabéreknek várható emelkedéséről, a kokszárok bizonytalanságáról, a villamos világítás konkurenciájáról stb. Nos hát az kétségtelen, hogy Pfeiffer ellenvetései között vannak lehetséges, sőt valószínű előre-látások, de viszont hiányzanak jóslataiból a kedvező konjunktúrák. Pl. miért számítsunk egyidejűleg a szénárak emelkedésére és a kokszárok csökkenésére, holott az egyirányú árváltozás sokkal természet-szerűbb; avagy amikor a villamos világítás tökéletesedését kombináljuk, miért kell feltételeznünk ugyanakkor a gázvilágítás technikájának teljes meddőségét; végre amikor nemesak biztosra vehetjük, hanem örömmel várhatjuk a munkabérek emelkedését és a munkaidő rövidülését, ugyanakkor miért ne kombináljuk ezt a gyártási technika javítása és a gázgyárak mai elhanyagolt berendezésének tökéletesítése útján elérhető üzemi haszonnal?

Ez adatok némi felvilágosításul szolgálhatnak a következő szembeállítások. A budapesti gázgyárak a legutóbbi nagy szénárak idején, a kokszárak egyidejű emelkedése folytán 255.000 K-val többet vettek be, mint amennyit akkor kaptak volna, ha a szénárak nem emelkedtek volna. A budapesti gázgyárak tökéletlen műszaki berendezéseik folytán munkabérek és tisztí fizetések címén 1 m³ gáz előállítására 2.17—2.37 K-t adnak ki; a debreceni városi gázgyár ellenben e címen 1.68 K-t költ, jóllehet, üzeme a fővárosi gázgyárak termelésének alig $\frac{1}{20}$ részét teszi.

Állítja Pfeiffer azt is, hogy ha a társulat összes jövedelmeit mindenkor kiosztotta volna s az új beruházásokat tőkéjének fölemelésével létesítette volna, akkor ma 30 milliót meghaladó alaptőkével dolgoznék és ennek az évi tiszta nyereség már csak 9,33%-át tenné ki. Nohát ebben a tekintetben Pfeiffer nagyon téved, mert a szembe állított kétféle eljárás tulajdonképen mindegy. Ha t. i. mindig szétosztották volna a nyereségeket, akkor némely években 100%-nál is nagyobb osztalékokat kellett volna kifizetni és ez összegekből kellett volna a tőkefelemeléseket visszaszolgáltatni, ami csak könyvelési különbségeket okozott volna. Ha különben Pfeiffer komolyan hiszi, hogy a gázgyári jövedelem 9,33%-ot tesz: akkor ám próbálja meg, kapna-e gázgyári részvényeket 800 koronás árfolyamon?

A gázgyár jövedelmezősége tekintetében különben nemcsak a világ összes gyárainak és közöttük különösen a budapestieknek eddigi üzleteredményei a legszebb reményeket táplálják bennünk; és ezeket a reményeket nemcsak fokozzák, hanem nagyon erősítik is épen azok a szívós és eszközökben nem nagyon válogatós, nagyarányú manőverek, amelyeket a társaság folytat immár majd egy félszázad óta, hogy ezt a leszólt üzletet, ezt a bizonytalan nyereségű vállalatot valahogyan el ne veszítse.

IV. De — mondják a gázgyár írástudói — nagy kérdés, hogy vajjon kell-e majd gáz 50 év múlva? És — folytatják meghatározottsággal — milyen nagy kára lenne abból a fővárosnak, ha most megváltaná a gázgyárakat s aztán más világítási rendszerek folytán nyakán maradna meddön, értéktelenül a sok drága gép, szerelvény stb.

Kis gyerekeknek van egy fajta kártyajátékuk, amit úgy neveznek, hogy „kételkedő kutya”; hát én mernék a gázgyár ügyében egy ilyen partiét játszani Bernauer úrral. Mélységesen kételkedem t. i. az összes gázgyári érveknek nemcsak igaz voltában, hanem őszinteségében is.

Tudom ugyanis egyebek között azt, hogy a gázvilágítás csődjétől sehol a föld kerekéségén nem félnek, sőt ellenkezőleg Európa és

Amerika nagy városaiban évről-évre száz milliókat fektetnek be régi gázgyárak bővítésére és újak létesítésére. Köztudomású dolog az is, hogy a gázvilágítás a villamos világítás terjedése és versenye folytán épen nem csökkent. Budapesten például 10 évről 10 évre a következő emelkedés következett be:

1885/6-ban volt a fogyasztás	14,9 millió m ³ ,
1895/6-ban „ „	29,4 „ „
1905/6-ban	45,1 „ „

vagyis 10 évenként 15 millió m³ az emelkedés két villamos társaság versenye mellett és annak dacára, hogy a gáztársulat a szerződés lejárta való tekintettel a gázfogyasztás fokozására semmit sem tett.

Berlinben a városi gázgyárak fogyasztása 1892 —1904. között 100 millió m³-ról 200 millióra emelkedett s ugyanezen idő alatt megkétszereződött a gázfogyasztás egyebek között Brémában, Boroszlóban, Düsseldorfban, amely városokban ugyanazon időben már volt villamos világítás is.

A fejenkénti fogyasztás volt 1902—6. évek között Berlinben 82 m³, Hamburgban 78 m³, Budapesten pedig 54,4 m³; Angliában vannak városok 400 m³ fejenkénti gázfogyasztással. A gáz fogyasztása különösen a háztartási és az ipari alkalmazásokban egyre nagyobb tért hódít. A külföldi városokban a fogyasztásnak ez a része az összes fogyasztásnak körülbelül 50%-a, míg nálunk alig 15%-a. De igen nagy fejlődésre nyújt még kilátást a gázvilágítás technikai tökéletesedése is. Az Auer-féle találmányok pl. a kilencvenes években roppant föllendítették a gázfogyasztást, mert a régi rendszerrel szemben az Auer-világítás $\frac{1}{8}$ fogyasztás mellett is tetemesen nagyobb és szebb fényt nyújtott. A technikai fejlődésnek pedig e téren még igen nagy tere van, mert hiszen az Auer-fénynél az égő testbe vezetett energiának csak 1,88%-át tudjuk világításunk céljaira kifejteni. A gázvilágításrendszer ökonómiájának még igen nagy perspektívája van. Az üzleti eljárások tökéletesítései is nagyfokú emelkedésre nyújtanak kilátásokat. így pl. az automatikus gázelosztók az angol városokban 12 év alatt rendkívül nagy mértékben megnövelték a gázfogyasztást, mert ezek alkalmazásával a szegényebb néposztályok nagy tömegeit is bevonták a gázvilágítás körébe. 1902-ben az összes angol fogyasztók 25%-a gázautomatákon át kapta világítását s ez az egész fogyasztásnak több mint 10%-át tette.

V. Ámde mindezeknél fontosabbnak tartják a gázgyári szakértők azt az érvet, hogy a városi üzemek inferioritása miatt nem szabad a gázgyárakat megváltani, mert a városi kezelés távolról sem tudja azokat az eredményeket biztosítani, amelyeket a részvénytársasági

üzem produkál s így a megváltás nemcsak hogy nyereséget nem adna a fővárosnak, hanem ellenkezőleg veszteségekkel terhelné azt.

Nos hát mi ez érvelést általában véve is alaptalan általánosításnak tartjuk, a jelen esetre vonatkozólag pedig és épen a gáztársulat részéről felháborító cinizmusnak bélyegezzük. Mert ugyan mit produkált nálunk az a kérkedve hánytorgatott részvénytársulati üzem? ... Egy korrupcióban fogantatott, nepotikus üzem, amely 50 esztendőn keresztül kizárólagosan, versenytárs nélkül aknázhatta ki azt a keze ügyében levő nagy és biztos fogyasztást, amely nemcsak a gáznak, hanem a melléktermékeknek is kénytelen vásárlója volt szüntelen ... ugyan mi dicsőt mutat fel ez a nagyra tartott részvénytársasági üzem? Vajjon mit csodáljunk inkább? talán az indokolatlanul magas egységárakat, amelyek révén páratlanul nagy nyereségeket harácsolt össze a túlnyomórészben külföldi tőke számára? avagy azt az üzleti körülményt, amely a politikai élet árja és apálya szerint tudta az igazgatóság számára a szükséges szakértelmet az uralkodó pártok korifeusai közül kiválasztani? vagy talán a titkos könyvelés rejtelmek imponáljanak a világnak? ... Lehetne még különben a munkások ellátásáról) az embertelenül hosszú munkaidőről, az ínséges munkabérről, a fegyveres katonaság segélyével levert bérharcokról is beszélni: de mindezeknél jellemzőbb erre az üzemre nézve a gyári berendezések tökéletlen és elégtelen volta. A gyári nagyüzemnek valóságos botránya az, hogy milyen régi és rossz e gyáraknak egész berendezése. Hogy többet ne mondjunk, a józsefvárosi és a budai gyárakhoz nincs vasúti vágány, egyetlenegy telepen sincsenek kis vasutak, hanem az évi másfél millió métermázsát meghaladó kőszén és a 830 ezer métermázsára körüli kocszot kocsikon s targoncákon szállítják, kézi munkával rakják be és szedik ki stb. A technikai tökéletesítésekkel mit sem törődtek; most, május végén tett a társaság javaslatot az invert-lámpák kísérleti alkalmazására; a regeneratív lámpák elterjesztésére stb. semmit sem tett a gyár. Az üzleti élelmesség is messze van a gázgyártól, a fogyasztás fokozását semmiképen sem tudta előmozdítani. És az ilyen munkásnyúzó, harácsoló tőke, amely a legbiztosabb konjunktúrák közepette ennyire tökéletlen technikával és titkos könyveléssel űzi a maga igen egyszerű mesterségét, ez merészeli a maga javára leszólni a városi üzemeket! Hát ugyan van-e a nagyipari üzemnek olyan bűne, amely a gáztársaságnál elő nem fordulna? A technikai elmaradottságnak, az üzleti élehetlenségnek és a nepotikus korrupciónak összes utálatosságait megtaláljuk a gázgyár életében. És ezt az üzemet akarják nekünk földicsérni!

Ám ugyan hasonlítsuk össze ezt a kérkedő vállalati kezelést a

városi üzemekkel. Tudvalevő dolog, hogy a XIX. század elejéig a közigazgatás jórészt a rendészeti teendőkben merült ki s hatáskörének tágulása Angliában kezdődvén, egy század lefolyása alatt a községi szocializmusnak rendszeres programját fejlesztette ki magában. A társadalom érdekében lassanként a magánvállalkozásnak legtermészetesebb tárgyait is a hatósági jogkör részeseivé tette a jogfejlődés, még pedig nem ám az elméleti érvelések, hanem a társadalmi szükségletek kényszere alatt. A községi szocializmusnak első lépése az ipar terén azoknak az üzemeknek községi kezelésbe vétele, amelyek az egész közönségnek közszükségletét képezvén, nagyarányú és energikus kezelés mellett a közvetlen, arányos hasznosságot nélkülözhetik. Ilyenek a vízszolgáltatás, a közlekedés rendszeres ellátása, a közvilágítás stb. egyszóval azok a nagyüzemek, amelyek a városi népesség kollektív életén alapulnak és amely üzemek nem annyira a közvetlenül jelentkező anyagi haszonban, a nyereségben, keresik sikerüket, hanem inkább azt célozzák, hogy a község kollektív életének standardját minőségében és méreteiben fokozzák.

A községi szocializmusnak többféle programjára hivatkozhatunk már, most azonban legyen elég csakis néhány városi gázgyár üzemeredményeire rámutatnunk.

A mi gáz-egységárunk a dicső részvényes üzem alatt a harmadik szerződés idejében, 1891-ben 25 fillér volt m^3 -ként; a berlini városi gázgyárak 1847-től kezdve milliókra menő nyereségek mellett is le tudtak menni 21 filléres egységára. Évenként körülbelül $6\frac{1}{2}$ millió márka nyereséget adnak be készpénzben a város pénztárába, pedig ezenkívül ingyen látják el a város közvilágítását s körülbelül $3\frac{1}{2}$ milliót amortizációra, leírásokra és új beruházásokra fordítottak. 1906/7-ben 234,38 millió m^3 összes fogyasztás mellett 11,27 millió márka volt a városnak a gázgyárakból eredő tiszta jövedelme. Egy év alatt a fogyasztás 7,3%-kal, a nyereség pedig 14,7%-kal növekedett. Ha ez eredményeket a mi mai fogyasztásunk arányára átszámítjuk, akkor a korona-váltónak 84,90 berlini árfolyama mellett a főváros tiszta nyeresége 2,84 millió korona körül preliminálható.

De a charlottenburgi, boroszlói, drezdai, hamburgi, kölni, lipcei, müncheni és nürnbergi városi gázgyárak is mind-mind egy millió márkát meghaladó nyereséggel zárják le üzemeiket s az egész világon majdnem kivétel nélkül minden városi gázgyár nagy üzleti feleslegeket és alacsony egységárakat tudott felmutatni.

Aki pedig e gyárak technikai berendezéseit, munkabéreit, egységárait és üzleti korrektségeit egybeveti a budapesti részvénytársu-

lati gázgyáraknál szerzett tapasztalataival, az egyenesen rajongó vágyakozással óhajtja a városi üzemek életbeléptetését.

Am nézzünk különben a mélyére annak a részvénytársulati adminisztrációnak is! Valóságos típusa ez a törvényesség formái közé bújó kapitalistaféltelenségnek. Az alapszabályok 22. §-a szerint a közgyűlésen csak olyan részvényeseknek van szavazatuk, akiknek legalább 20 részvényük van s 20 részvény jogosít egy szavazatra. (Vagyis itt is csak a bárónál kezdődik az ember; a szavazati jog pedig még az Andrassy-féle tervezetnél is korlátozottabb!) Még érdekesebb az igazgatósági szervezet limbusa. Az igazgatóság tagjai közül 5-nek Triesztben, 3-nak Budapesten kell laknia; valamennyien 4 évre választatnak s 20 részvényt kell letétbe helyezniök; mindannyian külön-külön megkapják a főmérleg tiszta jövedelmének $\frac{1}{2}\%$ -át, összesen tehát annak 4%-át. (Tehát itt sem a szaktudás, hanem a 20 részvény qualifikál; azután minthogy Budapest adja a jövedelemnek 85—90%-át, az igazgatóságnak 25%-a lakik itt, ez idő szerint Gajári Ödön és Tolnay Lajos; az igazgatóság üléseit Triesztben tartja.) De e központi igazgatósági tagokon kívül vannak még helyi igazgatók is, akiket az igazgatóság nevez ki az egyes telepekhez; ezeknek is 20—20 részvényt kell deponálniok s javadalmuk az illető telep tiszta jövedelmének 1%-áig emelkedhető provízió. Végre pedig a 47. §. szerint a budapesti művekre külön helyi igazgatóság állítandó fel; ennek hatáskörét, javadalmazását stb. az igazgatóság szabja meg. (Tehát van egy törvényes és két fajta törvénytelen igazgatósága ennek a dicső vállalatnak, az utóbbiakat nem a közgyűlés választja, ezeket bejegyeztetni nem kell, javadalmazásuk nem kerül nyilvános számadásra stb.) Végre ott vannak az évenkénti mérlegek homályosságai, mint csúfságai a nyilvános számadási kötelezettségnek. Egyebek közt pl. 1906—7-ben adók és illetékek címén összesen 12.460 K-t fizetett a társaság, tiszta nyeresége pedig meghaladta a harmadfél milliót!

Mindezek elgondolásánál igen célszerű az úgynevezett sajtószabadságról is megemlékezni, nehogy az igazság kimondására ragadtassa el magát az ember.

VI. És ezekről az üzelmekről merik mondani, hogy jobbak a városi kezelés machinációinál. Hát mi itt, Budapesten, a mai keskeny-vágányú választójog mellett s a virilizmus fertőző hatásai alatt nem várunk a községi üzemtől sem máról-holnapra történő nagy erkölcsi megújodást. Jól ismerjük mi a közigazgatási korrupciót is, egyebek közt azt is tudjuk, hogy a gázgyár összes magyar igazgatói kivétel nélkül valamennyien bent ülnek a városi képviselő-testületben: nem

sok jót várunk tehát e réven. De a kezelés tisztaságát és a szakértelem uralmát az üzemek legnagyobb részében merjük reményleni s a közérdekek érvényesülését legalább némely részben nem tartjuk kizártnak és végre ez a tervezett megváltás az egyetlen módja annak, hogy ezt az első rangú közüzemet a városi adminisztráció hatáskörébe vonhassuk. Egyébiránt pedig a megváltás még nem szükségképpen jelenti ám a városi kezelést is! Sándor Pál egy bizottsági ülésen igen világosan kifejtett 3 olyan üzemrendszert, amelyek mindegyike alkalmas arra, hogy a város érdekeit teljesen biztosíthassuk és mégse kelljen a városnak a gázgyárakat saját üzemében tartani. Bennünket nem is az üzem formája érdekel, sőt az üzleti nyereségeket is másodrangú szempontnak tartjuk s mindezekkel szemben azt állítjuk, hogy a gázgyárak megváltására szociálpolitikai nagy érdekek szempontjából van szükség. A város fejlesztése, a köz- és magánvilágítás javítása, a technikai találmányok alkalmazása, a gyártás tökéletesítése, a fogyasztás növelése és jobb kiszolgálása . . . egy szóval a kollektivizált közüzem elérhető, reális céljai lebegnek előttünk.

Látjuk ennek nagy akadályait és veszélyeit is: de azt hisszük, hiú erőlködés itt ma már minden ellenállás, a főváros meg fogja váltani a gázgyárakat: a közgyűlés legalább a f. év május 27-én egyhangúlag elfogadta a tanácsnak a megváltásra vonatkozó javaslatát. Azonban jóhiszemű emberek előretolásával próbálják a küzdelmet személyes térre átjatszani. Testületi becsület kérdésévé fújják fel a város urai néhány embernek apró és nagy üzleteit. Néhány igazlelkű, bátor ember terrorizálása van most napirenden és csodálatos . . . minden gyanún felül álló, tiszta férfiak is engedik magukat dróton rángatgatni.

Nem utolsó látvány különben a sajtó magatartása sem. Az általános csönd minden berekben, ez a nyomasztó, néma hallgatás, az agyonhallgatás, a magyar sajtónak ez a páratlanul gyilkos taktikája . . . vajjon mi ennek a magyarázatai? A kicsúfolt, ösztövérek erkölcs és a céda fáma hosszú regéket mondanak négymillióról, amely nagy összeget a gázgyár részvényesei adták össze s amelyet nem számolnak el a titkos könyvekben sem. A pénz — úgy mondja a rege — bemutatóra szóló csekkek útján került bele apránként a közvéleménybe és pedig nem kizárólag a sajtó deftereinek zsebébe!

Ezen mi épen úgy nem botránkozunk meg, amint nem indulunk fel az úgynevezett hazafias sajtó némaságán sem. Pedig nagyon furcsa az eset! Itt van t. i. egy külföldi részvénytársaság, amely több mint egy fél század óta évről-évre milliókra menő nyereségeket visz ki tőlünk külföldre. Az összes nyereségeknek 87%-át a budapesti gyárak szolgáltatják s ez 60%-os osztalékul vándorol a harácsoló, korrump-

páló külföldi tőkések zsebeibe akkor, amikor a magyar takarékoskodás alig 4%-os betétekül gyűjtögeti nehéz szorgalmának gyér feleslegeit. Nagyképű statisztikusaink és levitézlett nagy urakból lett bankigazgatóink dicsekedve emlegetik a pénzügyi takarékbetétek állandó szaporodását . . . a hazafias magyar sajtó pedig hallgat a nemzetközi tőke ily példátlan harácsolásáról. A fajmagyar közgazdák vajjon miért hallgatnak erről ilyen mélyen? Vajjon miért? . . .

A gázgyárat azonban meg kell váltani.

Somogyi Tamás.

Lippa és Sansepolcro.

— Harmadik és befejező közlemény. —

VI. Egyleti élet.

Lippán a következő jótékonycélú egyletek vannak: 1. róm. kath., 2. izraelita, 3. protestáns nőegylet, 4. a Vöröskereszt Egylet fiókja. Nem kételkedem benne, hogy ez egyletek jótékonyssággal is foglalkoznak, főcéljuk azonban mégis a bálók rendezése. Ezzel azt akarom mondani, amit Lippán alig tagadna valaki, hogy úgy a vezetőségnek, mint a tagoknak több gondot okoz a bálók rendezése, mint a jótékonyosság gyakorlása.

Fontos intézmény azonban a már említett kórház, melynek építése 180.000, felszerelése pedig 75.000 koronába került. 100 ágyra van berendezve. Évi kiadása 44.000 koronára van előirányozva, ennek túlnyomó része azonban (39.000 korona) az ápolási díjából térül meg, tehát a magánjótékonyosság csak a kórház létesülését tette lehetővé, nem pedig fõntartását.

Sansepolcroban 11 jótékony célú intézmény van:

4. Kórház; 12 ezer líra jövedelemmel, 50 ágygal.
5. Lelencház, 8 község számára; mintegy 500 gyermeket tart el.
6. Fiúárvaház 15 gyermekkel; jövedelme 5072,80 líra.
7. Leányárvaház 30 árvával; jövedelme 8071 líra, van iskolája 4 tanítóval.
8. Gyermekmenhely 6 éven aluli szegény gyermekek számára. Jövedelem 3000 líra. Van egy igazgatónő, egy tanító és mintegy 40 gyermek.

6. Koldusok menhelye. Adományokból él, mintegy 2000 líra biztos bevétele van, 15 aggot támogat.

7. Marini-menhely, 20 szegény gyermeket küld fürdőbe, a község és magánosok támogatják.

8. Népkonyha. Télen 1 soldoért ad meleg levest. Naponta mintegy 300 levest oszt ki.

9. Tanulók segélyegylete. Tanszerekkel látja el a szegény tanulókat. Az állam, a provincia, a község és magánosok adományai-ból tartja fenn magát.

10. Irgalmasság egylete. Sebesülteket és betegeket gyámolít. *)

10. Zálogház. Vagyona 150 ezer líra; a szegényeknek kölcsönöz olcsó kamatra, jövedelmét közcélokra fordítja.

Ezek az egyletek, Giovagnoli úr szerint „bizony szegények, ebben Sansepolcro meglehetősen különbözik a hasonló vagyonosságú olasz városoktól. Így pl. Città di Castellonak két millió lírás alapítványa kórháza van és sokkal gazdagabb jótékonyági egyletei vannak”.

Egyébként Lippán még a következő egyletek vannak: 1. Tűzoltó-Egylet. 2. Lippai Kereskedők-Köre. 3. Gazda-Egylet. Ez a parasz-tok gazdasági céljait mozdítja elő. 4. Szépitő-Egylet. Tudtommal sok évi tevékenysége 5—6 pad föllállításában merült ki. 5. Fazekasok-Egylete. 6. Lövész-Egylet. Egyetlen tevékenysége húsvétkor egy *general décharge*. 7. Tisztviselő-Egylet. Célja: fizetésemelést kérni, tevékenysége: a tisztviselői kongresszusokra 1—2 tagot saját költségén föl-küldeni. 8. Vadász-Egylet.

Sansepolcróban pedig még ezek említendőik:

1. Munkás-Egylet. Kb. 600 taggal, 60 ezer líra vagyonnal. Segíti a beteg munkásokat, nyugdíjat ad az öregeknek; kis kölcsönöket nyújt váltóra a tagoknak. Van egy jól berendezett szövetkezeti üzlete is, melyben mindenki vásárolhat; a tiszta hasznot (igen csekély összeg) a tagok közt osztják föl.

2. Dohánytermelők szövetkezete 8000 Ura tőkével. Megkísérelte, hogy jégkár elleni biztosító társasággá alakuljon, de ez tökehiány miatt nem sikerült. (Sansepolcróban kb. 2 millió dohánypalánta van.)

3. Hadastyánegylet 30 taggal. Betegeket gyámolít.

4. Földművesegylet 200 taggal.

5. Napszámosegylet, a mezei munkások szövetsége.

6. Tanítóegylet.

7. Alkalmazottak egylete, ipari és kereskedelmi hivatalnokok érdekeit képviseli.

*) Érdekesnek találok megemlíteni, hogy ezt az intézményt 1348-ban alapították; mai napig ugyanabban az épületben van, amint egy kőbe vésett fölírás kapuja fölött mutatja.

8. Dohánytermelési hivatalnokok egylete.

9. Dohánygyári munkások egylete.

10. Céllövők egylete. Az arezzói katonai kerület főnhatósága alatt áll, szép lövöldéje van, hol az egylet 200 tagja, kik fejéenként 3 lírát fizetnek évente, gyakorolják magukat az olasz katonai fegyverrel a céllövészetben.

11. Filharmonikusok egylete. Hangversenyeket rendez, az iskolákat hangszerekkel látja el és a városi zenekart tartja fenn, mely minden vasárnap térzenét rendez.

12. Tiberisvölgyi vadászegylet 40 taggal. Célja az orvadászat elleni harc. Nyúl- és fűj vadászatot rendez néhányszor évente.

13. Mezőgazdasági egylet. E nagyon fontos egylet most van alakulóban. Célja különösen gépek, műtrágya, kén stb. olcsó beszerzése a tagok részére.

VII. Iskolák, közműveltség.

Lippán a következő iskolák vannak: 1. Állami óvoda 2 óvónővel. 2. Magánóvoda 1 óvónővel. 3. Állami elemi fiúiskola 5 tanerővel. 4. Gör. kel. fiú- és leány elemi iskola 3 tanítóval. 5. Róm. kath. elemi és 6. polgári leányiskola, 5—5 apácával. 7. Állami polgári és 8. felső kereskedelmi iskola, közös igazgatóval és 5 — 5 tanárral. 9. Tanonciskola.

Az óvoda kivételével, melyet belül nem láttam, mondhatom, hogy valamennyi iskola épülete oly állapotban van, hogy azt seholsem tűrnék el, ahol higiénia és pedagógia szempontjából ítélnék meg egy iskolaépületet. Példaként említem, hogy egy iskolának sincs tornaterme és hogy a városban levő egyetlen kétemeletes ház a polgári és kereskedelmi iskola, melynek akkora udvara sincs, hogy rajta az összes tanulók elférnének; hogy továbbá az óvoda kivételével az összes iskolák emeletesek, holott nincs Lippán 25 emeletes ház.

E sokféle iskola közül leggyakoribb típus az elemi, miért is erről legalább néhány szót kell említenem és pedig mivel az állami nem ad ki nyomtatott évi jelentést, a gör. kel.-ről szólok.*) Három terem van 1. a fiúk első és második 2. ezek III—VI. osztálya és 3. az összes leányok. Hogy a tanításnak mily nehézségekkel kell küzdenie, az megítélhető abból, hogy pl. beiratkozott összesen 102 leány, kik hat osztályba járnak és kiket egy teremben kell tanítani. Ez bizonyára nem könnyű föladat. Nem túlkövetelés volna-e, ha valaki bemenne egy ilyen iskolába és ezt kérdezné egy tanulótól magyar nyelven, hogy

*) *L. Raportul I. al scoalelor conf. gr.-ort. din Lipova. Arad 1907.*

mutassa meg Magyarország fővárosát a térképen? Én megtettem és a kért IV. osztályos tanuló habozás nélkül megmutatta. Az iskola a gör. kel. hitközségnek évente nem egészen 6000 korona kiadást okoz. Meg kell vallani, hogy nem kidobott pénz.

A tanítók érdeme első sorban, hogy ma Lippán már csak 43% az analfabéták száma.

Lippán semmiféle közkönyvtár nincsen, képtár, múzeum persze még kevésbé. A polgári és kereskedelmi iskola kivételével aligha van egyetlen olyan köz- vagy magánépület is, ahol 1000 könyv volna. A könyvkereskedők azt állítják (és ez hihető is), hogy igen rossz üzleteket csinálnak. Különben bővebb magyarázat helyett hadd álljon a következő eset.

Egyszer egy könyvkereskedésben voltam és egy cselédleány jött be, hangosan Petőfi költeményeit kérve. (Nem tudom, vajjon előfordult-e azelőtt és azóta, hogy Lippán valaki hajlandó volt pénzt adni Petőfiért!) Meglepetve néztem oda, de a kereskedő is meglepődött. Elkezdett keresni a tankönyvek közt (vajmi kevés egyéb könyv volt!) és odahozta a „Hatszáz magyar nemzeti dal”-t, azt mondta a leánynak: „Csak ez van”. A leány azonban makacs volt és kijelentette, hogy neki csak Petőfi kell és hosszas huza-vona után könyv nélkül távozott.

Sansepolcrobán hét elemi iskola van, a városban 600, a tanyákon 300 tanulóval; fiúk, lányok vegyesen járnak, a tanerők száma 24; az iskolák újjáépítése most van folyamatban.

A *Scuola tecnica* (alreáliskola) állami iskola 50 tanulóval és 7 tanárral.

Felnőttek esti oktatása, mely intézmény az analfabetizmus ellen küzd. Télen folyik e tanítás négy hónapig, három tanító vezetésével; 100 tanulója van.

Ipariskola iparostanoncok számára 2 tanárral és 45 tanulóval; újabban asztalosműhellyel van ellátva. Láttam a tanulók rajzait, melyek a tanítás eredményességéről tanúskodnak.

Szt. Bertalan-intézet leányok számára. 50 tanulója közül 25 belakó, kik évente 400 lírát fizetnek. Évi jövedelme 10.000 líra, mely régi alapítványból származik.

Zeneiskola egy tanárral és 32 tanulóval.

Mezőgazdaságtani tanszék, ezt egy vándortanár tölti be, kinek munkássága az arezzói kerületre terjed ki.

Püspöki szeminárium nyolc szerzetes-tanárral és 40 tanulóval. T. i. Sansepolcro püspöki székhely és a városban 16 temploma van, melyeknek bármelyike minden tekintetben különb a lippai katho-

likus templomnál; ezeken kívül még 12 parochiális templom van a tanyákon; a papok száma 52.)*

E sok intézmény dacára is 47% analfabéta van; különösen az öregebb parasztok és a hegyvidékiek nem tudnak írni-olvasni.

A községi könyvtár 17.000 kötetből áll, ezeket a község évről-évre szaporítja. Évente mintegy 1500 könyvet vesznek ki.

A házakban mindenfelé jóval több könyvet látni, mint nálunk. E könyveket tulajdonosaik leginkább Arezzóban és Firenzében veszik, továbbá a szomszédos Città di Castellóban, hol a világhírű S. Lapi-féle nyomda és könyvkiadó cég van. Említendő e helyen még a Carducci egylet, egy 2000 kötettel bíró olvasókör.

A műizlés előmozdítására szolgál a városi képtár, mely nemcsak Pierro della Francesca legjobb képeit tartalmazza, hanem több más jeles festőét is. A 16 templom mindenikének van valamilyen műkinccse, ha egyéb nem, egy régi mester képe vagy Luca della Robbia egy Madonnája, de legalább is régi, remekbe készült asztalosmunka.

Lippára aránylag sok újság jár, a posta értesítése szerint összesen 463 lap naponta. Ezek közül legelterjedtebbek: *Friss Újság* 80, *Lupta* 80, *A Nap* 56, *Budapesti Hírlap* 25, *Politisches Volksblatt* 22, *Aradi Közlöny* 21, *Kleines Journal* 20, *Pesti Napló* 19, *Tribuna* 19, *Neues Pester Journal* 15, *Az Újság* 15, *Arad és Vidéke* 14 példányban.

Sansepolcroban legelterjedtebb lapok a Rómában és Firenzében megjelenők, és pedig *La Tribuna* 150, *Giornale d'Italia* 50, *Fieramosca*, *Nazione*, *Nuova Giornale*, *Avanti* 30—30 példányban.

Ha az olasz sajtó megbízhatóság, komolyság és jó modor tekintetében messze el is marad az angol sajtó mögött, sajnos, a mienket fölülmúlja e részben. Legalább én még sohasem olvastam olasz lapban magyar dolgokat illetőleg oly tudatlanságra és rosszakaratra valló cikket, mint ép az nap a *Budapesti Hírlap*-ban (XXVII. évfolyam, 205. sz. 6. 1.), mikor visszajöttem Sansepolcroból:

Címe: *Földművelő katonák*. Ebből megtudjuk, hogy Itália végtelen szegénységének egyik főoka „e foglalkozási ág (t. i. a földművelés) hiányában rejlik”. „Olaszországnak csak az északi részében, Pugliában, a Pó mentén (sic!) üznek valamelyes földművelést s ott is legkivált rizstermeléssel foglalkoznak. Veteményesei és gyümölcsösei is alig vannak Itáliának. Csupán az a gyümölcs — narancs, citrom, füge — terem meg, amely minden nagyobb gondozás nélkül érik. A többi termékekben tisztára bevitelre szorul Itália.” Megtudjuk azt is,

*) Míg tehát S.-ban 28, Lippán csak 4 templom van, a papok száma pedig 6. Lippán 1 zárda van, S.-ban 5.

hogy a Campagnán „pompás televényes, még kiaknázatlan a föld”. Most azonban javulás fog beállni, amióta Aosta hercege vette kezébe a földművelés előmozdítását.

Gioagnoli úr ezekkel reflektál egy hozzám írt levelében e cikkre:

„Jót nevettem azon az újságcikken, melyet számomra lefordított és mely az olaszokat oly népnek festi, mint amely arra vár, hogy a fűgék megérjenek, ha enni akar! Az az állítás pedig, hogy a Duca d'Aosta áll az olasz földművelési mozgalom élén, nekünk végtelenül humorosnak tűnik. Ugyan ki hallott még ilyet?! A cikk alighanem valami osztrák hivatalnoktól való Caneából, ahol nemzetközi csapatok vannak; az egészből mély ellenszenv tűnik ki az olaszok iránt és nagy tudatlanság a katonaságot illetően.

„Mégis, van valami igazság is e cikkben és pedig amennyiben Délolaszországról és a szigetekről van szó; de így is csak igen nagy túlzással szólva. Elismerem, hogy a földművelésnek még sokat kell haladnia, de azt mondani, hogy Olaszországban a földművelés hiányzik, együgyű és alaptalan állítás. Hiszen mellettünk, az arezzoi síkságon a föld hektárjának átlaga 4000 Ura.”

Kiegészíthetem ezt azzal, hogy Olaszországban több búza terem, mint nálunk és hogy Hertzka Tivadar szerint Lombardiában átlag ötször annyi terem egy holdon, mint a mi Alföldünkön. De honnan is tudhatná ezt az, aki szerint Puglia a Pó mentén van?

Egyéb közművelődési eszköz a színház volna Lippán. E tekintetben fölötte szegényes viszonyok uralkodnak. Az előadásokat a József főherceg-szálloda nagytermében rendezik, hova aligha fér el 200 embernél több, de nem emlékszem oly esetre 5 év alatt, hogy a közönségnek szűk lett volna a színház. Iparosok és parasztok alig látogatják a színházat, mely évente néhány hétig tart. A zenekart rendszerint egy zongora és 2—3 hegedű képviseli, elgondolhatni tehát, hogy egy operette előadása mily nehézségekkel jár. Hogy operát sohasem adtak, talán fölösleges mondani, hisz még a közeli Aradon is vajmi ritkán van erre eset. Hangversenyek is ritkák, legalább én alig tudok az öt év alatt ötnél többre emlékezni. Néha vannak román színielőadások és hangversenyek is, melyeket az iparosok és parasztok eléggé látogatnak.

Egészen más a színházi élet Sansepolcroban. Ott a színészet előmozdítására a *R. Teatro Dante* szolgál, melyet a már 1550-ben alakult *Accademia* tart fenn. Ennek tagjai a csinos berendezésű színház tulajdonosai. A tagok évente 60 Urát fizetnek és ezért 1—1 páholyt kapnak. „Van 4 sor páholy, minden sorban 17 páhollyal, 150 zárt-széke és egy nagy földszintje. Modern villanyvilágítással van főlse-

relve. Operákat átlag minden két évben adnak. Az utóbbi években jó előadások voltak, mint: *A bohémek*, *Cavalleria rusticana*, *Pagliacci*, *Rigoletto*, *A sevillai borbély*, *Manón Lescaut*.

„A színházat gyakran látogatják jó drámai és operett-társulatok;*) egy-egy társulat nem marad 6—7 napnál tovább. Egész évben azonban alig van több előadás 40-nél.” Érdekes, hogy mikor egy jó társulatot akarnak odahozni, az akadémia és a polgárság gyűjtést rendez, amelynek eredménye a rendes helyáramon kívül a társulaté.

VIII. Igazságszolgáltatás.

Az igazságszolgáltatást illetően „Sansepolcro egy *pretura* székhelye. A *pretore* évente átlag 50 ítéletet mond polgári és 150-et bűnügyben (többnyire kihágás). A lakosság kevésse pereskedő. Két ügyvéd van, kinek nem sok dolga akad. A pörök Olaszországban szörnyű pénzbe kerülnek, ami távoltartja az embereket a bíróságtól.

„A Buitoni cég (Sansepolcro legnagyobb cége, mely úgyszólván mindennel foglalkozik) ügyvéde elég sokat keres a cég számos ügyéből. Lehet vagy 4—5000 líra jövedelme.” Föltéve, hogy a másik ügyvédnek is van 5 ezer lírája, bélyeg stb. legyen ugyanennyi, ez összesen 15.000 líra.

Már most vegyük Lippát. Adataimat egy ügyvédjelölttől szereztem be, ki ezt írja egyebek közt: „A kimutatást minden befolyástól menten, legjobb tudásom szerint állítom össze. Megjegyzem, hogy eléggé tájékozva vagyok minden irodáról s jobbat csak az egyes ügyvédek-től külön-külön szerezhetnél be.” Már most e kimutatásból ezeket közlöm. Van öt ügyvéd.

Jelöltek és írnokok díja.....	K 14.800
Az ügyvédnek marad tisztán (beleszámítva lakást, irodát, háztartást) „	57.700
Tanuk és szakértők bíróilag megállapított díja mintegy	5.200
Bélyeg, nyomtatványok stb. (az ügyvéd készkiadása).....	22.000
	<hr/>
	K 99.700

Ha a két várost már most igazságszolgáltatás tekintetében egybevetjük, konstatálhatjuk, hogy Lippán nem tekint egy sem ügyvéd 4—5000 koronát „eléggé sok kereset”-nek. Ha pedig Olaszországban drága az igazság, akkor nyugodtan mondhatjuk, hogy nálunk sem olcsó, annál is inkább, mert ebből a csaknem 100.000 koronából igen keveset fizetnek a kereskedők, a nagy cégek pedig a legkevesebbet. Azok

*) Az olasz nem könnyen nevez színészeket és énekeseket „jók”-nak.

tapasztaltabbak, nagyon kerülnek a port; sokszor inkább elszenvedik szó nélkül a kárt. Pedig ez még nem minden; a levélíró még ezt mondja: „Hátra volna még a közjegyzőnek fizetett díj, itt lerótt bélyegek . . . Hozzá kell számítani a jegyzők és zugírások által szerkesztett periratok, beadványok számát, továbbá azon perek költségeit, melyet a felek maguk folytatnak. Mindez minimális 20.000 korona. Hol van még azután maguknak a feleknek munkamulasztása, napidíja, fáradsága, személyes kiadásai, melyek a bíróság által meg nem állapíttatnak és senki által meg nem térítettnek?... Hátra vannak még a szolgabíróság, községi bíróság, pénzügyi hatóság előtti eljárás költségei . . . Pénzbírságok, büntetések ide nem számíttatnak.”

IX. Húsfogyasztás, árviszonyok, alkoholizmus.

A parasztek táplálkozásáról már volt szó. Lippa húsfogyasztására az 1906-iki vágatási lajstrom hivatalos adataiból lehet következtetni; a levágott állatok: 9 felnőtt bika, 382 tehén, 132 ökör, 98 növendékmarha, 399 borjú, 11 felnőtt bivaly, 602 juh, 1823 bárány, 246 kecske, 207 gödölye, 1375 sertés.

A Sansepolcróban levágott állatok: 389 szarvasmarha, 948 sertés 3182 juh és bárány, 44 ürü. Ez kevesebb lenne tehát, mint a lippai húsfogyasztás. Csakhogy Sansepolcróban a hal és szárnyas sokkal gyakoribb étel, mint nálunk. Friss halat Lippán igen keveset esznek, mivel a Marosban alig akad, holott Sansepolcróban közönséges étel, nem is szólva a halkonzervek ezerféle neméről, mely a fűszerkereskedések főcikke a makaróni mellett. Míg továbbá Sansepolcróban a paraszt is bőven fogyasztja a háza körüli szárnyasokat, tyúkot, kacsát, libát, valamint tyúktojást, a lippai parasztnak vajmi ritkán jut ilyen fényűzés eszébe. Kivált az a gondolat, hogy egy ludat levágjon, oly távol áll tőle, minthogy ökrét levágja, mellyel szánt. A klimatikus különbségről sem szabad ez összehasonlításnál elfeledkeznünk.

Talán nem lesz érdektelen e helyütt néhány adat felsorolása az árviszonyokra vonatkozólag.

A lakásviszonyok Sansepolcróban sokkal kedvezőbbek. Míg Lippán 4 szobás lakást 500 koronáért aligha lehet kapni, ott egy ilyen lakás átlag csak 200 Urába kerül, de sohasem éri el a 300-at. Mint értesülök, 3—4 szobás munkáslakások 70 és 120 líra közt ingadoznak. (Lippával nem tehetek összehasonlítást, mert ugyan melyik munkás lagnék itt 4 szobában?) Az építkezés is Lippához képest hihetetlenül olcsó: 3000 Urára tehető egy négyszobás lakás építése, holott ez Lippán négyszer annyiba is kerül. Hogy az olasz mily szeretettel és gonddal rendezi be otthonát, arra nézve jellemző tényként említ-

hetem, hogy Giovagnoli úr atyja szobáinak egy részét maga festette ki.

	Lippán	Sansepolcróban
A fa mázsája	1,60 K	2. — líra
Marhahús kgrja	1,12	
Borjúhús	1,60	1,70
Disznóhús	1,36	
Juhhús	0,80	?

A hírhedt olasz adórendszer igazságtalanságát mutatják a következő számok:

	Lippán	Sansepolcróban
1 kgr. só	24 fillér (finom só)	60 cent
1 „ marhasó	12 (konyhasó)	40
1 „ petróleum	36	70
100 fagyújtó	2	5
50 viaszgyújtó	—	5

Az alkoholfogyasztás oly tárgy, melyről igen sokat lehetne írni. Megvallom, magam is meglepetve láttam, amikor összeállítottam az adatokat, hogy mily óriási jelentőségű kérdés ez. Az adatokat eleinte a fogyasztási adó bérlőjétől reméltem beszerezhetni, ez azonban, noha régi ismerősöm, a *les affaires sont les affaires* elv alapján megtagadta azokat. Akadt azonban egy másik ember, aki csaknem oly jól ismeri a helyzetet és kérésemre szíves volt összeállítani a korcsmák bor-, sör- és pálinka-forgalmát az eladási árakkal együtt.*) Ezek alapján tehát Lippán 30 italmérési engedély van. Kimérnek:

1695 hl. bort	K 128.350
1660 „ sört	70.500
1533 „ pálinkát	163.300_
Összesen	K 362.150

Hangsúlyoznom kell, hogy ebbe a mennyiségbe nincsen beleszámítva az, amit kereskedők lepecsételt üvegekben és amit termelők nagyobb mennyiségben adnak el, továbbá, amit a termelők maguk barátaikkal otthon fogyasztanak, pedig Lippán tekintélyes számú szőlőbirtokos és még több pálinkaégető van, ezzel együtt közel járhat 500 ezer koronához az évi fogyasztás. Nem tekintheti senki túlzásnak, ha azt mondom, hogy a Lippán elfogyasztott alkohol értékével meg lehetne oldani a harmadik magyar egyetem kérdését.

Sajnos, teljes lehetetlenség az alkohol hatását akár a közegész-

*) Az adatok megbízhatóságát illetőleg idézem a közlő leveléből e részt: „A Veled közölt adatok részint üzleti könyveinkből valók, részint az egyes korcsmárosok saját följegyzésein alapulnak és néhány hl.-nyi javítással föltétlenül megbízhatók.”

ségre, akár a közerkölcsiségre vonatkozólag adatilag kimutatni. Személyes megfigyelés alapján mondhatom, hogy a nők aránylag keveset és inkább dugva fogyasztanak, ellenben a részeg 16 éves suhancok épen nem tartoznak a ritkaságok közé. Fejenként, a nők és 15 éven aluli gyermekek leszámításával, mintegy 150 koronára tehető a korcsmában fogyasztott vagy onnan eredő ital.

Különösen ki kell még ehhez jelentenem, hogy Lippán az ivás virtus számba megy minden társadalmi osztályban, talán a zsidók kivételével. Határozottan mondhatom, hogy e fölfogásnak Olaszországban egy társadalmi osztályban sem találtam nyomát. Még pl. egyetemi hallgatók is, kikkel pedig évekkel ezelőtt, első olasz utamkor bőven találkoztam és bizalmasan beszélgettem, valahányszor olyan dolgokat említettem, hogy nálunk reggelig tartanak az ivások stb., csodálkozva hallgattak és bár egyikük sem idegenkedett a szeszese italtól, igen mértékletesen élvezték. Ugyanezt tapasztaltam az elmúlt nyáron is, amikor egy hónapig voltam Rómában. Az az 5—6 nőtlen fiatalember, kivel délben és este együtt étkeztem, fejenként egy-egy étkezéshez $\frac{1}{4}$ liter bort ivott és ha kissé tovább is maradtunk a szokottnál és a rendesnél jobb kedv volt, ez sohasem végződött ivással, mint Lippán szokás.

„A toscanai paraszt nem adja magát az alkoholizmusra annak akutabb formájában, vagyis nem ismeri a pálinka és a likőrök használatát. De sok bort iszik és némelyek túlságosan sokat is; de mondhatni, hogy a mezei népességnél nem létezik alkoholizmus. A síkságon és dombokon lakó feles parasztcsaládok jókora mennyiségű bort isznak étkezés közben; megisszák a szőlőből rájuk eső részt. Egyik-másik paraszt vasárnap bejár inni a sansepolcroi korcsmákba. De nehezen látható egy paraszt is teljesen részeg állapotban.” *)

„Gyakrabban láthatók részeg munkások, de mindig bortól részegek. Ez italból igen nagy a fogyasztás e vidéken, mint ezt a korcsmák száma is mutatja: 45 a városban és 4 a tanyákon. Még ezenfölül van 13 bodega (*bottegha*), ahol likőröket és alkoholt árulnak; ezekben azonban fűszereket, kávét stb. is kaphatni.”

„A következő adatok a fogyasztási adóhivatalból valók: egy évben fizettek adót 3000 kvintál bor és 120 kvintál likőr után. Mint-hogy azonban Sansepolcro nyílt község (t. i. nem kell a máshonnan hozott cikkek után fogyasztási adót fizetni), a fogyasztási adó a nagyban való (25 kgr.-on fölüli) eladást nem sújtja, érintetlenül hagyja

*) Már A. Smith mondja: „A bortermelő országok lakói általában Európa legjőzanabb népei: tanuk reá a spanyolok, olaszok és Franciaország délibb vidékeinek lakói”. *Wealth of Nations*, Book IV. Chap. III.

azt, ami a termelők és parasztok pincéjében van. A családokban elfogyasztott, adó alá nem eső bor mintegy 8000 kvintálra tehető,*) amivel az egész községben fogyasztott bor összege 11.000 kvintálra menne. Borunk átlag 11 fokos.”

„A likőröket illető szám (120 kvintál) tökéletesen pontosnak mondható, minthogy a likőr után még nagyban való eladásnál is fizetendő az adó.”

Annyi bizonyos, hogy Olaszországban a részeg ember ritkaság. Én legalább mondhatom, hogy bár vasárnap, nagy városokban sokat jártam a szegényebb városrészekben, ha láttam is néha ittas embereket, de garázda részeget, vagy olyant, aki tehetetlen lett volna önmagával, sohasem vettem észre.

X. Pénzviszonyok.

Lippán összesen négy pénztintézet van. 1. Lippai Takarékpénztár 120 ezer korona alap- és 100 ezer tartaléktőkével. 2. Lippai Takaré- és Hitelintézet 60 ezer alap- és 21 ezer tartaléktőkével. 3. Lipovana 100 ezer alap- és 64 ezer tartaléktőkével. E három részvénytársaság betétekre 4%-ot fizet és 8% kamatot vesz kölcsönök után; a Lipovana ezenfölül még „kezelési költség”-et is számít föl, amivel együtt 10%-ra megy föl a kamat.

Ezekon kívül van még egy Ipar és Gazdasági Hitelszövetkezet, mely az Országos hitelszövetkezet tagja; ez 5%-ot ad betétek után és 7%-ra ad tagoknak kölcsönt.

Pénzügyi dolgokban hasonlíthatatlanul jobbak a viszonyok Sansepolcróban. Az üzletemberek többnyire a *Banca d'Italia* arezzói fiókjával dolgoznak, mely 5% mellett számítol le, sőt nagyobb ügyleteknél és elsőrendű cégeknél csak 4¹/₂% mellett, továbbá a Città di Castellói Takarékpénztárral, mely 5%-kal operál.

Magában a városban két bank van. 1. *Banca Mutua Popolare* (szövetkezet), mely igazán mintaszerű berendezéséért és működéséért kitüntetést nyert a milánói világkiállításon. Alaptőkéje: L 24.300, tartaléktőkéje: 10.594,24; forgalma 19 évi fennállása óta fokozatosan növekszik; 1906-ban L 11,601.908,52 volt; ez a bank elsősorban a kisembereké, kiknek 6%-ra kölcsönöz. Az évi jelentésből kiemelendőnek tartom, hogy a tiszta jövedelem mintegy L 6000 és hogy az év folyamán semmiféle veszteség sem érte a bankot. Akikkel a bank ügyeiről beszéltem, azt vélik, hogy felvirágzásának főmagyarázata,

*) Lippára nézve semmi bázisom sem volt az otthon fogyasztott bor és pálinka mennyiségének megbecsülésére, de azt hiszem, a bor aligha van ötöde e tekintélyes számnak.

hogy a kezelés, kivált eleinte, az alkalmazottak buzgósága folytán, úgyszólván semmibe sem került.*) 2. A *Cassa di Risparmio di Firenze* fiókja, mely betétek után 4%-ot fizet és kizárólag jelzálogra 5%-ra kölcsönöz.

Eredmények.

Bár a lakosság anyagi helyzete sem Sansepolcróban, sem különösen Lippán rózsásnak nem mondható, mégis csak jobb, mint a két ország átlagáé. Ha tudjuk, hogy e viszonylagos jobb helyzetnek mi az oka, azt hiszem, a jövőre nézve értékesebb tanulságokat vonhatunk le a községi gazdálkodásra, mint a történelemnek még oly pontos tanulmányozása által.

Véleményem szerint ez az ok Lippán a közlegelő és a község 960 holdja, Sansepolcróban pedig a mezzadria. Amely percben vége van a mezzadriának, előáll az az agrár proletariátus, mely egyebütt van Olaszországban. Amely percben fölsoztják a lippai közlegelőt, vége a lippai állattenyésztésnek,**) mely első sorban a szegény lakosság kereseti forrása és amint eladják a községi szántót, 211 család létalapja veszett el.

Tűzás nélkül mondhatni, hogy hasonló arányú csapás volna Magyarországra nézve a 34,75%-nyi nem szabad magántulajdonban levő földek magánkézre jutása. Elég baj, hogy csak ennyi maradt meg az egész ország földjéből, de igyekezzünk legalább ezt megtartani. És ha, mint ezt csak a közelmúltban hangoztatta egy író, azt mondják, hogy városaink és községeink anyagi helyzete azért rossz, mert ezek földjüket nem értékesítik eléggé, az orvosság pedig az volna, hogy e földeket parcellázzuk (mert ma minden gazdasági baj panaceaája a parcella), ezt az indítványt föltétlenül vissza kell utasítanunk. Mert ez nem egyéb, mint egy igazságtalanság ellen keletkező támadást azzal háritani el, hogy a zsákmányban többeknek juttatnak részt. Olyan lenne ez, mintha egy rabszolgaellenes mozgalomnak azzal igyekeznének az élet elvenni, hogy a leglármasabbaknak szintén rabszolgákat juttatnának.

Míg a mai földtulajdonrendszer fönnáll, minden egyes hold,

*) Tényleg a bank történetéből (*Cenno Storico*, a milánói kiállításakor jelent meg) olvasom, hogy az első évben L 270-et tett ki a személyi költség, a fűtés és világítás pedig L 19,70-et; ma az összes személyi kiadás 2720 lira, a helyiségért 200 lírát fizetnek, az igazgató pedig (most a polgármester) soha egy fillér fizetést sem kapott. Persze így aztán, bár keveset, de mégis áldoznak népkonyhára, tanulók segítésére és fürdőztetésére; sőt még ezenkívül, mint a jelentés nagyzólván mondja: . . . e *fa altre erogazioni straordinarie a scopo filantropico* (. . . és egyéb jótékony célú rendkívüli kiadásokat tesz).

**) Van Lippán 789 ló, 1069 szarvasmarha, 22.000 sertés és 3347 juh.

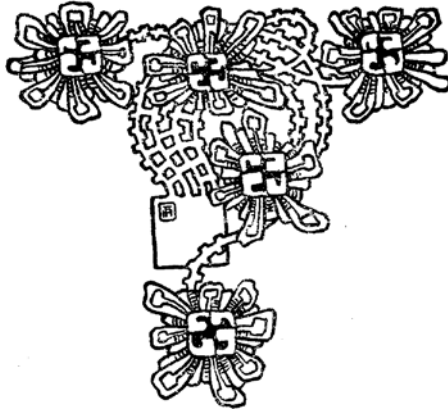

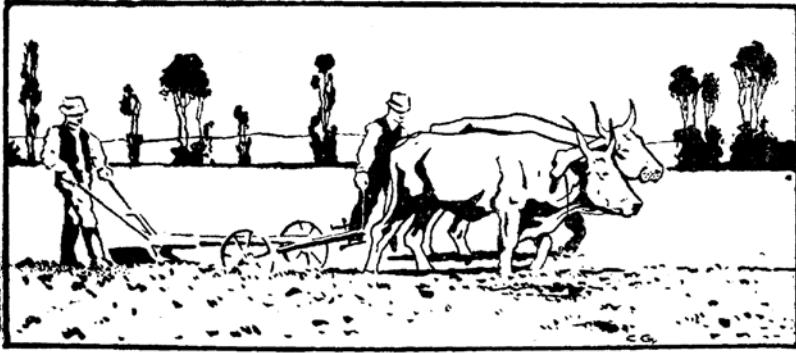
melyet parcellázás vagy bármily más címen kivesznek a közkézből, pótolhatatlan veszteség. Az elvett egy hold pedig nemcsak egy holdnyi veszteségét jelenti a köznek, hanem egy szövetséges nyereségét is annak a néhány ezer családnak, mely 1895-ben az országnak csaknem egy harmadát tartotta tulajdonban.

Ami pedig az igazi autonómiát és a mi községi és megyei autonómiánkat illeti, ezek, Spinoza egyik hasonlatával élve, úgy egyeznek meg egymással, *quam inter se conveniunt canis signum coeleste, et canis animal latrans*. Pedig a község és megye előképző iskolái az országos politikának.

A virilizmus ép oly akadálya az igazi autonómiának, mint jelenlegi földtulajdonrendszerünk a gazdasági haladásnak. Akadályai a jövő Magyarország fölépítésének, amelyeket le kell rombolnunk, mielőtt építeni kezdenénk.

Braun Róbert.

Szemlék és jegyzetek.

Törvényjavaslat a kivándorlásról.

A május 9-én képviselőházunk elé terjesztett törvényjavaslat, mely a kivándorlást az 1903: IV. te. hatályon kívül helyezésével szabályozza, csatolt indokolása szerint a kivándorlást sem eltiltani, sem akadályozni nem kívánja, mert jogállamnak illet tenni nem lehet és nem szabad. Ugyanez volt az 1903: IV. tc. alapgondolata is; az a kérdés: valóban hű marad-e az új javaslat a régi törvény szelleméhez és saját indokolásához? Az a kérdés, nem tömi-e el az új javaslat az életszínvonalnak azt a kapillaritását, amelyet a kivándorlás — ha még oly elsomorító, ha még oly szabályozandó alakban is — eddigelé proletariátusunknak nyújtott? Nem hajtja-e be, mint karámba a gulyát, a magyar munkásosztályt a munkaadóiktól diktált létfeltételek közé? Nem szakítja-e át, egy rettenetesen szervezett demagógiától kergetve, az állami beavatkozásnak Európaszerte elfogadott sorompóját, amelyen túl elhal a jogállam minden ethikai attribútuma?

A javaslat intézkedéseit három csoportba szedhetjük. Az elsőbe a kifogástalanokat, a másodikba az elvetendőket, a harmadikba a kifejejtetteket sorolhatjuk. Aránylag legsikerültebbek azok a paragrafusok, amelyek a kivándorlás mechanizmusát szabályozzák. A meggyült sérelmekből egy csomó melegen helyeselhető, okos intézkedésre jött rá a belügyi kormány, melyeket a hajózási vállalatokkal, kivándorlási útvonallal, meghatalmazottakkal és ügynökökkel szemközt a II. és III. szakaszok (6—28. §§.) kodifikálnak. Öröndetes a büntetőhatározmányok szigorúsága az inkorrekt hajózási vállalatokkal és kivándorlási irodákkal szemben, anarchikus működésök kemény megrendszabályozása és nehezítése. Elvégre is undorító és gyalázatos volt már időnkint az ügynökökkel és pausálás cikkekkkel űzött ember vadászat. Épen azoknak, akik a kivándorlást gazdasági kérdésnek

tekintik, nem szabad túrniök ily mesterséges, parazitikus okok felülkerekedését. Sokalunk kell azonban a belügyminiszternek fentartott diszkrecionális hatáskört. A hajózási vállalatnak a koncessziót a belügyminiszter adja meg s ugyanő köt vele szerződést (6. §.), külföldi hajósvállalat helyettese csak a belügyminiszter jóváhagyásával nevezhető ki (7. §.), a szállítási díjtételek jóváhagyása, kivándorlási irodák engedélyezése és eltiltása, az irodaigazgató és segédzemélyzet kinevezésének jóváhagyása (10—13. §§.) a belügyminiszter dolga, az adott koncessziókat és jóváhagyásokat ugyanő bármikor visszavonhatja, az óvadék nemét, kezelését, kiegészítését ő intézi, az irodák üzleti könyveit ő hitelesíti, az üzletmeneti levelezést, könyveket bármikor ellenőrizheti (16—19. §.), viszont ugyanő nevezetes kezelési engedményeket tehet a külföldi vállalkozóknak s i. t. E belügyminiszteri mindenhatóság lehet: oly tisztas jellemű férfiú képére készült, mint aminő Andrassy Gyula. Ám itt emberszázezrekről és pénzmilliókról van szó s a belügyminiszteri széken nem fognak mindig Andrassy Gyulák ülni, hanem ülhet ott Ballin és Pilis urak valamelyik pajtása is (enyhébb esetben egy befolyásolható, gyenge ember, akit a pajtások levesznek lábáról). Nem szabad országunk legnagyobb kérdésében kaszinói föltételezéseket kodifikálni, amelyeket egyszerűen és megnyugtatóan helyettesíthetne mindez ügyletek előzetes betérjesztése a parlamenthez és nyilvános tárgyalása. A konzultatív kivándorlási tanácsnak (32—34. §§.), melyet az engedélyadás legfontosabb eseteiben a miniszter ugyan előzőleg meghallgatni köteles, intézkedései vagy ellenőrző joga egyáltalán nincs. A tanács 14 tagja közül a termelést 2—2 taggal képviselik az országos mezőgazdasági és a budapesti (!) ipar-kereskedelmi testületek. Már a vidéki ipar és kereskedelem, tehát a kivándorlás főfészkeinek iparosai és kereskedői, továbbá a bérmunkásokoztály, amelynek bőréről tulajdonképen szó van, egyáltalán nem lesznek képviselve. Reméljük, a törvény parlamenti tárgyalása ezen a durva igazságtalanságon segíteni fog. Nagyon örvendetes a javaslat 14. §-a, mely az állami, törvényhatósági és községi tisztviselőket, lelkészeket, tanítókat, italmérési engedéllyel bíró egyéneket kizárja a hajósvállalatok megbízottainak sorából.

A határozottan elvetendő pontokat a kivándorlókat taxatíven korlátozó szakaszok között találjuk. Itt az állam már nem szabályoz, hanem erőszakoskodik; A szakaszok egy része mindazáltal oly természetű, hogy ellenök helyes kifogás nem tehető. Ilyes tilalmakat úgy be-, mint kivándorlási országok általában állítanak fel és többnyire nem a népmozgalom résztvevőinek kárára. De már az első szakaszból kirí az a korlátozás, hogy atyai vagy gyámi hatalom alatt álló kiskorú kivándorlók csak akkor kelhetnek útra, ha a rendeltetési helyen való elhelyezésökről kimutathatólag gondoskodva van. Nem ütközik-e ez a pont az Egyesült-Államok törvényes tilalmába (1. *Act of March 3, 1903*, még pontosabban: *Act of February 20, 1907*), mely szerint ki vannak zárva: „persons hereinafter called contract laborers, who have been induced or solicited to migrate to this country (U. S.) by offers or promises of employment or in consequence of agreements, oral, written or printed, express or implied,

to perform labor in this country of any kind, skilled or unskilled". Pedig a magyar törvényjavaslat 2. § f) pontja kizárja a kivándorlásból azokat, akik a bevándorló állam előírt feltételeinek nem felelnek meg. Minthogy az új amerikai törvény még ki nem forrott és a gyakorlatban igen sok árnyalatot bíz a bevándorlási biztos belátására (1. *Annual Report of the Commissioner-General of Immigration 1907.* 140. old.), egyes esetek merülhetnek fel, melyekben az atyai hatalom vagy gyámság alatt álló kiskorút Magyarország nem ereszt ki, mert még nincs elhelyezve és Amerika nem ereszt be, mert már el van helyezve. A második pont a hadkötelesek számára statuál kivételes kivándorlási engedélyt. Ez a pont rendkívül súlyos diszkrecionális jogokat ad a belügyminiszternek, aki nemcsak hogy 1000 koronáig terjedhető óvadékot kér a 17 évnél idősebb hadkötelestől s így a kivándorlásra szegénységénél fogva legjobban ráutalt és koránál fogva legjobban képes munkásembert egyszerűen röghöz köti, hanem, ha még ez sem használ, egészen el is tilthatja a hadkötelesek kivándorlását. Mit jelentenek e tilalmak? 1906-ban a családfelek és önállóan kivándorlók száma 145.447 (az összes kivándorlóké 169.202 Az előbbi összegből:

20 éven aluli _____	37.882 = 26,1%
20—29 éves _____	50.355 = 34,6 „
30—39 éves _____	36.175 = 24,9 „
40—49 éves _____	17.497 = 12,0 „
50 éven felüli _____	3.538 = 2,4 „
	összesen 145.447 = 100%

Nyilvánvaló, hogy az e csoportban túlnyomó férfi-kivándorlók egy óriási kontingense, legalább is 50.000 ember, hadköteles korban van s e számadat világánál megmérhetjük az újfent tilalom horderejét. Másfelől kivándorlóinknál az amerikai hatóságok fejenként átlagban 55 korona vagyont találtak, tehát alig többet, mint a belügyminiszter által bekérendő hadköteles-óvadék minimumát (= 50 korona) és maximumának (= 1000 korona) tizennyolcadrészét. Mi más ez, mint a kivándorlók zömének és pedig leginkább ráutalt zömének mesterséges visszatartása, amely az állam érdekének szempontjából is csak akkor volna megokolható, ha a kivándorlás indítéka a katonai szolgálattól való szabadulni akarás volna?! Másrészt e különleges hadmentességi kaució rést üt az általános személyes védkötelezettség elvén, restituálja a régi kiváltási rendszert s a belügyminiszterre bizza a szegénység fokának meghatározását, amelyen túl már nem kell véradót áldozni, szóval a kivándorlást cenzushoz köti. Ennél egyenesebb és becsületesebb lett volna ugyané pont feltételes, második részének kizárólagos általánosítása, hogy tudniillik a belügyminiszter, ha nagyon sok hadköteles vándorol ki, egészen el is tilthatja azok kivándorlását. De ezen a ponton is túltesznek a negyedik és ötödik pontok, amelyek eltiltják azon szülők vagy gyámolítók kivándorlását, akik 15 éven aluli gyermekek, ill. segélyekre szoruló gyámolított itthoni megfelelő állandó ellátását nem biztosították. Hiszen elsősorban azok vándorolnak ki, akik nem

képesek itthon gyermekeiknek és öveiknek a megfelelő állandó ellátást biztosítani. Épen azért vándorolnak ki, hogy ennek biztosítását megpróbálják. Épen azért küldik Amerikából a tömérdek milliót itthon maradt családjuknak, mert a kivándorlás előtt itthon nem tudták megszerezni. De a javaslat homályos is. Nem írja körül a megfelelő és állandó ellátásról való gondoskodás számszerű mértékét. Ha ezt a mulasztást ki akarjuk pótolni s egy-egy ittmaradó család számára az adóreformban létminimumnak kontemplált 800 koronát vesszük alapul, arra a tragikomikus eredményre jutunk, hogy a belügyminiszternek, hacsak a törvényt megszegni nem akarja, minden kivándorló családfőtől, ill. gyámolítótól 20.000 korona kauciót kell kérnie. Ha meggondoljuk, hogy az 1906. esztendő 169.202 kivándorlója közül csak 23.755 egyén nem családfő vagy önállóan kivándorló, pompásnak kell mondanunk a javaslat óvadékvágyát.

Nem kevésbbé nevezetes kérdés, hogy ha már a javaslatnak ez a része sérelmes és igazságtalan, legalább a maga körein belül logikus és célravezető-e? Hegedűs Lóránt alapvető munkája, Thirring kutatásai, a kivándorlási kongresszusok és anketék, a hazai és amerikai statisztikai hivatalok úgyszólván szájába rágták a kodifikátor úrnak, hogy a kivándorlásnak leggyakoribb, de egyben legenyhébb és országunkra még legkívánatosabb formája: a családfő kivándorlása családtagjainak itthagynak mellett. A kivándorlás e nemében vérszerinti remény van, hogy az elbűjosó visszatér (s legalább első ízben rendszerint vissza is tér). Az új javaslat gyermektartási óvadékényszere egyenest behajszolja a kivándorlót, hogy családját rögtön magával vigye, hogy rögtön teljesen elszakadjon hazájától. A kivándorlás enyhébb formáját átpréseli a javaslat a kivándorlás legvégzetesebb formájává. Családfentartó biztosíték helyett az esetek legtöbbszörében családszállító hajójegyet fog váltani a kivándorló. Azonfelül tehát, hogy a javaslat e része elvben sérelmes, egyben gyakorlatilag óriási baklövés is. Ugyané szakasz *h)* pontja nem engedi meg a kivándorlást azoknak, akik már egyszer államköltségen visszajöttek. E pontot föltétlenül szabatosabban kell körülírni. Először is aligha intencionálja a javaslat szerzője e pont visszaható erejét. Ám ha nem, akkor ezt kifejezetten ki kell mondani. Másodszor a fiskális érdek kímélésére talán a kodifikáló inkvizítor is beérné azzal, ha e pont csak azok kivándorlását akadályozná, akik államköltséges visszavándorlásuk költségeit az újabb kivándorlás előtt vissza nem térítették.

A javaslatból nagy sajnálatunkra hiányzik minden speciális intézkedés a kivándorlás formájában lappangó nagy nemzeti gyalázat: a leánykereskedés ellen. Pedig sok más között Vízaknai Antal a gyár-iparosok ankétjén egyenest aposztrofálta a kivándorlás legközelebbi kodifikátorát, hogy e hírhedt kivitelt vaskézzel gátolja meg. Egyetlen, de szomorú garanciánk ez irányban a prostituáltak visszaautasítása Ellis Islandról s szűz magyar életek liferálását a földkerekség bordélyházaiba még mindig csak kihágásnak minősíti a szabadelvű tradíció, ahelyett hogy fegyházzal vetné végét a *hungara*-kerítésnek. Nem találunk intézkedést az új javaslatban a kivándorlás mélyebb adatgyűjtését illetően, melyet

Kortörténeti jegyzetek.

Türr István — Lengyel Zoltán — Állami bíróság vagy esküdszék?—
A cigánykérdés

A magyar diplomáciának két kijegyzésre érdemes momentuma akadt az utolsó hetekben. Türr István tábornok halála az egyik, a másik az osztrák külpolitika első nyomtatott tisztelgése a magyar nyilvánosság előtt. (*A cs. és kir. külügyi szolgálat évkönyve* 1908. 576 oldal.) Nem kell a képzeletet erőszakolni, hogy e két momentumot egybecsatolja: távozó ember és érkező könyv, de nagyon ismerik is egymást mindketten!

Ország híjján királynak lenni még hagyján. Az utolsó század annyi igényt restaurált, hogy a száműzött királyok sorsát csak rendelkezési állománynak nézzük, amelyből minden lehet még, isten kegyelméből reaktiválás is. Ennél letörtebb pálya gazdátlan diplomatának lenni. Elegáns semmitmondónak, aki mögött csakugyan nem áll semmi, nemzetközi jelenvoltnak, akit senkisémet küldött és senkisémet akkreditált, féléletet morzsolni le kihülő barátságok és oly összeköttetések ápolásával, melyeknek okai már elhaltak, elnökölni kongresszusokon, ahova diplomata-kollégák helyett hisztérikus asszonyok járnak, röpiratokat írni és vezércikkeket elhelyezni lapokba, amelyeket a sajtóirodán túl nem olvasnak, macedónok, albánok, örmények gyanús lelkesedését jóképpel lenyelni, el-eljárni haszontalan komitéikba, amelyekkel nem törődik senki . . . Ennél, ha a sors nem tudna ellenni összhang nélkül, emelkedettebb vég járt volna ki a bajai kőmíveslegénynek, aki vérzett Garibaldi alatt, világcsatornát épített és egyik legszellemesebb diplomatája volt az olasz-magyar emigrációnak, aki Bonaparte hercegnőt vitt nőül, Bismarckkal, Cavourral és III. Napóleonnal vitázott és a szard király nevében tárgyalt az osztrák császárral. Az utolsó negyedszázadban, épen a legkomolyabb értékelők Olaszországban is, melynek felszabadításáért pedig hőstettet vitt véghez, inkább kegyelettel, mint komolysággal nézték s *generálé* címét olyas exotikus zamattal ejtették ki, mint ahogy felségnek szólítják az abysshinai négust. Nem volt erre, tudunkkal, pozitív ok semmi. Türr értelmes, bátor és rokonszenves ember volt, egykor Victor Emánuel és Garibaldi barátja, a *savoir-vivre*-nek talán kissé a kapkodásig és fecsegésig vitt túlhajtásával, az élet szakértője, aki húsz évet társalgott el októberben Parisban, télen a nizzai korzón, tavasszal a Pinción, májusban a Dunaparton. Mindig tudta, hol kell lenni, hol jó lenni és nem találta a helyét sehol; terebélyes élet volt az övé, de gyökeret verni nem tudott.

Volt a Türr István egyéniségében minden valótlanág nélkül is valami valószerűtlen, aminek inkább a helyzetben, mint az ő jellemében lelhetjük okát s két hazájában az alkotók és felelősek messziről jött embernek nézték, akit érdemes meghallgatni, de akit az első sorba állítani nem lehet. Gazda híjján és céltalanul tereferélte el így összeköttetéseit és tapasztalatait s vágyódása, hogy céhbéli diplomata lehessen, nem teljesült. Úgy látszik, minden értéke mellett is

túlságosan sokféle és túlságosan sokféle volt már ahhoz, hogy diplomata-számba menjen és nagyon is gyakran szólt el magát, hogy a hallgatás művészenek tekinthessék. Nem bíztak meg benne, mert sok volt a barátja, sokalták kalandos napjainak számát: ezért nem tudták neki elfeledni az in efigie-kezdetet, mint ahogy elfeledték a reális, bölcs, rátartó, dúsgazdag Andrásy Gyulának. Ez nagyhamar észre vette magát s már a hatvanas évek küszöbén megnyeri Deák hajlamát azzal, hogy az emigráció cselszövései ellen tiltakozik s szorosan Deák mellett látjuk a hűsvéti cikk idején. Türr erről lekészt, több lévén benne a képzelgés mint Andrásyban, s mikor Klapkával, Perczel-lel, Pulszkyval, Horváthtal a kiegyezést elfogadta s élt az amnesztiával, már csak az obsitos vitéz volt, ki „a világ végén lábát lelógatá”. Andrásy az olasz háborút követő tíz éven át reális, kiegyező politikát szolgált, miközben a gyengébb ítéletű Türr hiszékenységgel és hitegetéssel járta le magát, valamerre megfordult. Zsenijéből sem a Hofburg, sem a Quirinal nem felejthette ki a kalandoros állhatatlanságot, a történelemmel való kacérkodását, az ezredeseket, akiket közlegények híjján kinevezett s a betörési terveket, amelyekhez nem gondoskodott emberről és municióról. Ötleteinek művészi rendetlenségétől mindenki fázott és az emberek érezték, hogy itt valaki emlékiratai számára sétálja le az életet.

A külügyi kormány 1908-as évkönyve be más emberekről szól! Sokat dolgozó, szakmatanult, józan beamterek sorakoznak itt, akik nem zavarják vizet, kitűnő végrehajtóközegek, elegáns és hideg elsimítók. A romantika az albán, a macedón, az örmény diplomaták monopolja, mint ahogy monopolja volt ötven esztendeje a két Telekinek, a finom elméjű Batthyány Kázmérnek, Kossuthnak, Pulszkynak, Horváth Mihálynak, Türr Istvánnak. Ez a külügyi politika szűkölködik belügyi fundamentum nélkül, ezért sohasem vonható felelősségre és nincs mértéke, amelyhez cselekedeteit viszonyítsa.

Volt abban elszomorító és megsajnálónivaló, ahogy öreg Türr István az elméjében mégis csak felhalmozott diplomácia-kontingenst elhelyezni igyekezett. Hűvös és középszerű vezércikkeiben, elnöki megnyitóiban diplomáciai jegyzékváltásokra, kékkönyvekre emlékeztet egy-egy fordulat. Itt is, ott is feltűnik ősz feje fölösleges ligákban és kongresszusokon, amelyek mindig egészen másról beszélnek, mint amiről szó van és szó lehet, kerülve, mint a bélpoklost, minden aktualitást. S a gazdátlan, vén diplomata állta csak állta a platónikus határozatok záporát, miközben Suttner Bertáék az öreg Dumas-korabeli páthosszal harsogták feléje: dicső tábornok úr!

Ahrenthal emberei más csapáson járnak. Uniformis az ötleteiken, csöndesek és egyesek s ha az ellenfél tüzel, okosan hasravágódnak. A népdal nem énekel róluk, egyikök sem izzadt Garibaldi piros ingében, sőt kanálisokat sem építenek. A huszonöt év alatt, miközben ők nagykövetek és osztályfőnökök lettek, Türr Pista vidám csavargással csevegte végig Európa strandjait és szalonjait. Előbb tizenöt évig guerilla-diplomáciát csinált, mert nem volt országa. Utóbb elnökké és fezőrré hanyatlott, mert a céhbéli diplomácia elreteszelte előtte ajtaját. Ha „akkor” puskát hoz, rég elfeledték volna neki a

bécsiek. De ő csak ígért puskát, csak dalban biztatott vele. Egykor félelmes neve utóbb az üres nagyotmondás asszociációját kelti ellenségeiben. El sem is maradt tőle, a hőstől, amíg élt, ez az árnyék.

Türr István utolsónak ment el ama színes lelkek közül, akik ötven év előtt anyagi alap nélkül, személyek érzelmeire és hajlamaira építve akartak magyar politikát csinálni. Nem lehet országunkban politikai csoport, mely ez ábrándosok és kalandkeresők sorsából nem szakíthatna tanulságot. A be nem váltott fenyegetések gyilkos komikuma ez a tanulság! (1. l.)

A magyar polgári követelmény erkölcsi erejének gyöngesége sohasem jelentkezett siralmasabban, mint most, mikor engedi, hogy egy bátor és becsületes ember fölött győzedelmeskedjék a közéleti korrupció és a politikai intrika. Az igazság állapota sehol a földön nem rózsás és Zolát is elítélte az első esküdszék. De Zola és általa védett ügy mellé nemsokára — Anatole Franceszal és Clemenceauval élükön — jóformán mindenki oda szegődött, ki Franciaországban gondolkodik és dolgozik. És a papság és a militarizmus minden erőfeszítése ellenére rehabilitálták a zsidó kapitányt és a Pantheonba küldték Zolát.

— Hogy lehet ezt a két ügyet még csak összehasonlítani is? mondogatják türelmetlenül a politika bölcsei és a sajtó kis cinikusai. Ott Zola, a nemzet nagy költője; itt Lengyel, az obstrukciós csaták zöld fiatalembere. Ott egy ártatlanul szörnnyű kínokra ítélt ember; itt koncra leső, gyűlölködő közéleti klikkek harca, a „megvesztegetők és a megvesztegetettek osztályharca”. A vád egyik koronatanúja még csak nem rég együtt mulatott az üldözöttel s bár ismerte annak megvesztegetett voltát, mézesszavú tószttal magasztalta hazafiúi érdemeit. Hát nem ismeri-e az úr a budapesti ügyvédi irodák többségének átlagos moralitását? Hát nem hallotta a Sándor Pál (ez is olyan kellemetlenkedő, mélyebb politikai érzék híján levő *enfant terrible* kit a sajtóiroda hivatalos vezércikkírói nagyon lenéznek) leplezetlen szavát a városi panamákról, vagy oly naiv, hogy a Kossuth-szoborpályázat előzményeit sem ismeri, vagy a Berlinbe nemzeti előörsként kiküldött fődarabont esetét sem, vagy a szénbánya-vásárlások ügyét sem és a többit és a többit, hisz e szép kis hazában politizálni annyit tesz, mint „hasznos közgazdasági tevékenységeket folytatni” — oh! az a gonosz, gyűlölködő természetű Szilágyi, ő eszelte ki az egész inkompatibilitást! — és ha mindezt ismeri, micsoda falusi szentimentalizmus — sőt több: igazságtalanság! — felakasztani valakit azért, mit számos ezrek büntetlenül s minden társadalmi disztól körülvéve cselekszenek. Ugyan hagyjátok már azt az izgága örményt, akinek egyedüli közéleti előnye s karrierjének alapja, hogy nem zsidó.

És ha Budapest „intellectueljei” ekként gondolkodnak, a jó vidék, a nagy vidék még sokkal egyszerűbben látja a dolgokat, a finom disztinkciókhoz nem szokott elmék robusztus egyoldalúságával.

Semmi kétség: Polónyi népszerű emberré lett Magyarországon s ez a népszerűség oly kitapintható volt, hogy Lengyel Zoltánt sietett a saját pártja, melyet az ő erélye és harci kedve formált meg, legalább egy időre politikai *quarantaine* alá helyezni. Ez a közvélemény reprezentatív módon nyilvánult meg egy nagyobb vidéki város kaszinójában, ahol egyik hangadó gentleman így kiáltott fel:

— Egyszer sikerüljön egy kereszténynek meggazdagodnia és a zsidók rögtön a nyakát szegik!

Szóval ez is, mint minden közéleti ügy, Hunniában a zsidó-keresztény kérdésben csúcsosodott ki s elfogult vagy balga volna az, aki ne látná azokat a hatalmas erőket, melyek nálunk az antiszemitizmust éltetik s amelyek nemcsak a múlt idők hagyományainak rest és buta átörökítésében gyökereznek, hanem élő és valóságos társadalmi szükségletekben is. Igen: nem egy szempontból jogosult az antiszemitizmus ebben az országban . . .

De most erről nem beszélhetünk. Csak azt akarjuk megállapítani, hogy az intellectuelek és a vidéki *Kraftmensch*-ek minden lekicsinylése, illetőleg dühöngése ellenére nagyok és fontosnak véljük ezt az ügyet, emberileg nemesnek és tiszteletreméltónak a Lengyel Zoltán személyiségét . . . S mikor visszaemlékezünk arra a rettenetes elkeseredésre és undorra, mely a jobbak lelkét elfogta, mikor a *Budapesti Napló* szörnyű vádjait az úri parlamenti és a főúri kormány egyszerűen fumigálta s hogy minő tisztító kavardást keltett egyszerre a Lengyel Zoltán bátor hadjárata: akkor lehetetlen hála és elismerés nélkül kiejteni ennek az igaz embernek a nevét. Most könnyű utólag okoskodni és finomkodni. Tény, hogy Lengyel Zoltán volt az, ki az igazságügyminiszteri székből eltávolította azt az embert, kit az ország legelőrehaladottabb közvéleménye méltatlannak, sőt egyenesen a jogbiztonságra veszedelmesnek ítélt. És egy korrupst ember legfőbb igazságügyi hatalma az úri-kaszinó jellegű közéletben bizonyára komolyabb és veszedelmesebb jelenség, mint néhány hülye generális *Justizmordja* az általuk gyűlölt zsidó kapitány ellen a nagy francia demokrácia közepette.

Mégis ne tagadjuk, hogy ez a nagy ügy és ez a bátor egyéniség idehaza nem tudott olyan tragikus színjátékot produkálni, mint a Szajna partján . . . Ne tagadjuk, hogy tele volt kiszzerű, alantas, apró, naiv, tökéletlen magyar dolgokkal. Ezekre már rámutattunk részben. De még azt is nyíltan hozzá kell tenni, hogy maga a hős személye nem váltotta ki a csodálat és a rokonszenv azt az elementáris erejét, mely a Zola alakját körülragyogta. S talán nem azért, mert a magyar vádlóban hiányzott a géniusz ereje. Hanem azért, mert Lengyel Zoltán csak becsületes ember és nem kultúr-ember. Régi kuruc-labanc magyar, aki csaknem gyerekes járatlansággal nézi a politikai dolgokat. Olyan, mint a derék, jó, de a tudománytól elmaradt orvos. A magyar közélet aljas korrupciója mélyen megsebezte tiszta lelkét. De fogalma sincs arról, hogy hol fészkel a baj. Fogalma sincs arról, hogy a korrupció egyes üldözésekkel ki sem írható. Fogalma sincs arról, hogy aki a nagy magyar mocsarat igazán le akarja csapolni, annak nem elég, hogy egy-egy kihízott lápi

madárra vadásszék. Talán a fáradságot sem éri meg ez a vadászat. Pedig az, aki ma nemzetiségüldöző sovén magyar, buzgó szentimrista és a történelmi osztályok középiskolás tiszteletétől áthatott ember, az csak ilyen kis lápi vadászatokkal könnyíthet lelke gerjedelmén.

Bezzeg Zola nem volt ilyen pusztá érzelmi romantikus. Mikor ő halhatatlan *J'accuse*-ét megírta, nem a Mercier hitvány és üres fejére céltzott, hanem az egész rendszer fejére: a klerikalizmus és a militarizmus szövetségére.

Lengyel Zoltán nem látja a magyar feudalizmus és klerikalizmus mocsarát, csak a lápi faunát látja. S mikor az általa gyűlölt állatok kiirtására törekszik, nem veszi észre — kellő tudományos készültség hiányában — hogy egyéb közéleti cselekvésével ép ezt a mocsarat erősíti, mint minden közjogi harcos és valláserkölcsei népparát.

Igy csak az erkölcsi megértés és tisztelet zászlaját hajthatjuk meg előtte: a derék, a becsületes, az igaz ember előtt. De nem érezhetjük vele szemben azt a hódolatot, mely a tiszta jellemeket is csak akkor illeti meg, ha az eszük is világosan lát, nemcsak szívük.

Jogászoknak és politikusoknak régóta kedvenc vitakérdésök, melyik intézmény felel meg jobban a helyes igazságszolgáltatás igényeinek: az esküdtszék, vagy pedig a hivatásos szakbíróóság? Magyarországon is hosszú idő óta foglalkoztatja az elméket e vita, s mindkét álláspontnak voltak és vannak lelkes védelmezői. De ha valakire most a Polónyi-Lengyel pör után (a dánosi pört nem is tekintve) háramlik a feladat, hogy válasszon a két intézmény között, az rémülten mered mindkettőre, mint Buridan szamara, vagy — hogy hasonlatainkkal hazai talajon maradjunk — kétségbeesetten mormolja a költő után szabadon: „Nem tudom én, melyik dicsőbb, nem tudom én, melyik nagyobb!”

Nézzük először, mit művelt a szakbíróóság. A bűnvádi perrendtartás szabályai az esküdtszéki főtárgyalás irányítását az elnök kezébe teszik le. Ha az elnök erélyes egyéniség, akkor magához ragadhatja nemcsak a tárgyalás vezetését, de az ő szellemi bélyegét fogja viselni az egész eljárás s döntő befolyást gyakorol a verdikt hozatalára is. Ily hajlamú egyéniség a budapesti esküdtszéki bíróság jelenlegi elnöke, Zsitvay Leó, ki már hosszú idő óta vezeti az esküdtszéki tárgyalásokat. Különösen a vádlottak négy kategóriájával szemben érezteti elnöki befolyását és hatalmát: zsidók, újságírók, szocialisták, nemzetiségiek. A bűnvádi perrendtartás eltiltotta a testi és szellemi torturát, a vádlott kínzását és faggatását. Akkor nagy örömmel üdvözlöttük a törvény intézkedéseit, ma már tudjuk, hogy ez nem volt elég, külön törvényt kellett volna hozni Zsitvay elnöklése ellen is. Az a mód, ahogy ő a tárgyalást vezeti, alkalmas arra, hogy a vádlott sorsát már előre eldöntse. Rendes eszközei: kigúnyolni, nevetségessé tenni a vádlottat s ha ez nem hajlandó az ily sommás eljárást tűrni, Őt rendbüntetéssel megfenyegetni, a szót tőle megvonni. Előtte minden szocialista és nemzetiségi vádlott lelketlen izgató, ki ahelyett, hogy tisztességes munkával keresné kenyerét, mások zsírján élösködik, bol-

dog és megelégedett embereket uszít kenyéradójuk és jóltevőjük ellen. E felfogását nem fojtotta magába s nemcsak az ítéletek indokolásában adott neki kifejezést, de a tárgyalás folyamán lépten-nyomon arcába vágta a vádlottaknak. Aki az esküdtek pszichológiáját csak kissé is ismeri, tudja, mily befolyást gyakorol ítélkezésekre az elnök ily eljárása: száz eset közül kilencvenötben bűnösnek mondták ki a vádlottat. Ekkor jött Zsitvay honmentő működésének második része: a horribilis büntetések kiszabása. Statisztikailag kimutatható, hány hónapot és évet jelentett a vádlottakra nézve azon körülmény, ha a bírói tanácsban nem Zsitvay, hanem helyettese elnökölt. Az ő hosszú elnöki működésének kortörténeti jelentősége abban áll, s erre iskolai például szolgál, mint lehet a törvény előtti egyenlőség elvének uralma alatt kivételes büntető jogot és eljárást alkalmazni a vádlottak nemzetisége és osztályhelyzete szerint. Zsitvay elnöki működése Magyarországon valósággal egy *Socialistengesetz*-et pótol. Természetes, hogy eljárása az uralkodó osztály és az általa kitarított sajtó körében nemcsak megrovásra nem talált, hanem fogalomná lett, s úgy tekintettek fel reá, mint egy hatalmas szirtre, melyen megtörik a vörös és nemzetiségi veszedelem áradata.

Ámde a Polónyi-Lengyel tárgyaláson egy kis baj történt. A szirt megmaradt szirtnek, de néhány darabja levállott, s fejen koppanította a reá áhíttal felnézőket. Az „ország utolsó nagybírója” a kivételes perrendtartást alkalmazta Magyarország volt igazságügyminisztere ellen is, alkalmazta szokott eszközeit, ezúttal nem a vádlott osztályhelyzete miatt, hanem személyes gyűlöletének kifolyásaképen. Nosza lón nagy földindulás. A függetlenségi pártnak az az analfabéta csoportja, mely most az ország vezetésére oly befolyást gyakorol, éktelen lármával fordult Zsitvay ellen. Amit addig nem akartak észrevenni, amíg csak szocialistákról volt szó, most egyszerre világos lett előttük, hogy Zsitvay törvényellenesen, erőszakosan vezeti a tárgyalásokat. S bár a nemzeti küzdelem folyama alatt a verebek is azt csiripelték, hogy az utolsó és egyetlen alkotmánybiztosíték a bírói függetlenség, melyet érinteni tilos: most egyhangú dühhel követelték, hogy az igazságügyminiszter — amihez törvény alapján nincs is joga — mozdítsa el Zsitvayt és nevezzen ki más elnököt, indítson ellene fegyelmi eljárást s a tárgyalási terem karzatáról terrorizálni igyekeztek az elnököt stb. A függetlenségi párt alelnöke, ki vétkes bukás folytán a büntető törvényben meghatározott maximális pénzbüntetéssel lett sújtva, oly hangú cikket írt az elnök ellen, ami szocialista újságírónak legalább egy évi fogházba került volna.

Most jött a bünpernek az a fázisa, mely az egésznek oly balkáni ízt, oly operettbeli jelleget adott. A kormány nyílt intézkedést ugyan nem tett, de annál hathatósabban érvényesültek a titkos befolyások és pressziók. A főmagánvádló fia pedig egy hírlapi cikk keretében nagyon is érthető célzásokat tett egy az elnökre nézve felette kényes ügyre, gyöngéden sejtetve, hogy nem fog pusztán a célzások mezején maradni. S ennek a sokféle nyomásnak a szirt, az utolsó nagybíró sem tudott ellenállani. Kitűnt, hogy a szirt nem is valódi,

hanem csupán kasírozott, befestett színpadi szikla, melyet hátulról a hatalom birtokosai rángatnak. A szirt engedni, olvadni kezdett, s a bizonyítási eljárás befejezésével azzal lepte meg a világot, hogy kibékülésre hívta fel a perbeli feleket. A jogászvilág elámult, de a laikusok is elképedtek. Mert az bizonyos volt mindenki előtt, hogy így ezt az ügyet befejezni lehetetlen. Ily gyöngéd jelenetnek helye van akkor, ha két jóbarát összevesz és dühökben kölcsönösen legazemberezik egymást. De mikor arról van szó, hogy igazak-e azok a vádak, melyeket a közvélemény közel három évtizede meg-megújuló makacssággal emelt Magyarország volt igazságügyminisztere ellen: akkor ez vagy méltatlan volt e magas polcra s elűzendő a közélet mezejéről, vagy pedig a vádlott könnyelműen rágalmozott, s ezért büntetést érdemel. Zsitvay békítési kísérletében azzal indokolta meg indítványát, hogy mindkét fél tisztességes ügyvéd és kifogástalan törvényhozó, tehát nincs közöttük további perlekedésnek értelme. A bűnvádi perrendtartás tiltja, hogy az elnök az esküdtek előtt a bizonyítás eredményéről véleményt nyilvánítson, így Zsitvay fenti nyilatkozata nemcsak nevetséges, hanem nyílt törvénytörés is volt.

Ezek után az esküdtek baklövésai nem igen jöhetnek komolyabb beszámítás alá. Amilyen a mosdó, olyan a törülköző is. Ha a méltóságos elnök úr ekkora eltévelyedésekre képes, mit várhatunk akkor egy szegény esküdtől. S hogy a rossz példa mennyire ragadós, mutatja az az esküdt, ki az elnöki felhívás után színre perült és szintén kibékülésre hívta fel a feleket, s kinek mentségül csak az szolgál, hogy ügyvéd, tehát tudta, hogy mit cselekszik. Csupán a verdikt érdemel figyelmet, mint szüleménye és kifejezése a magyarországi zsidó burzsoázia politikai gyávaságának. A prostituált zsidó újságírók, ügyvédek és a vesztegető zsidó milliomosok soha oly szép napokat nem láttak, mint a nemzeti uralom aranykorszakában. Ellenben az agrár-feudális reakció tervszerű támadást folytat minden ellen, ami a zsidóságnak produktív és értékes, a kereskedelem és ipar, a lateiner elem és a munkásság ellen. A zsidó burzsoázia látja ezt az irányzatot, de nem mer vele bátran szembeszállani, mert attól fél, hogy a nyílt antiszemitizmust idézi fel. Nem akarja belátni, hogy a nyílt antiszemitizmus reá nézve kedvezőbb volna, mint a jelenlegi állapot, midőn a nyílt reakciótól való félelem leköti azt a kétségtelenül óriási anyagi és szellemi erőt, melyet a zsidó polgárság képvisel és felszínre juttatja a zsidóság összes korrupt és prostituált elemeit, kiknek szereplése még oly körökben is terjeszti az antiszemitizmust, melyeknek érdekei különben a zsidó polgárságéval azonosak. Az antiszemita korszak be fog következni, és a zsidó burzsoáziát készületlenül fogja találni.

Ennek a gyávaságnak, az antiszemitizmustól való okatlan félelemnek volt szüleménye az esküdtek verdiktje. Polónyi és hívei kezdetül fogva úgy tüntették fel a dolgot, hogy ez a zsidók bosszúhadjárata Polónyi ellen. A megfizetett sajtó készséggel terjesztette e felfogást, s a tárgyalás folyama alatt úgy volt odaállítva a kérdés, hogy tisztán az esküdtek magatartásától függ, lesz-e Magyarországon nyílt antiszemita mozgalom, vagy nem? Az esküdtszék zsidó többsége e félelem hatása alatt állott a tárgyalás alatt, s ez kergette bele ama

verdikt meghozatalába, mely nem rágalmazásban, hanem becsületsértésben mondotta ki Lengyelt bűnösnek. Jogi szempontból a verdikt abszurdum, s egyedüli magyarázata az, hogy az esküdtek nem merték Lengyel Zoltánt teljesen felmenteni, de viszont tisztességérzetük nem engedte, hogy őt *pur et simple* bűnösnek mondják ki. Úgy intézték el tehát az ügyet, mint azt a magánéletben szokták: kiegyeztek ötven percentre abban a hiszemben, hogy Lengyel pénzbüntetést fog kapni. Csak épen hogy a tőzsdebírótság illetékességét nem kötötték ki. Sőt ez volt a baj, mert a tőzsdebírótság honorálja a felek egyezségi megállapodásait, a törvényszék azonban keresztet húzott a számíttáson s három havi fogházbüntetést szabott ki a vádlottra. A meglepett esküdtek hiába jelentették ki, hogy azért választották a becsületsértést, mert nekik azt ígérték, hogy Lengyel csupán pénzbüntetést fog kapni: már késő volt. Ha még a fentiekhez hozzátesszük azon esküdt fotográfiját, aki az ügyésznek beárulta az esküdtek tanácskozásait, tisztán áll előttünk az a *Leistung*, melyre a magyar szakbírótság és esküdtszék politikai perben képesek.

NB. Zsitvay azóta kiengesztelte a haragvó nemzeti génuszt. Két forradalmi szocialista perét tárgyalták, s ő ismét működött. A haza pedig láthatja, hogy pillanatnyi eltévelyedése dacára biztosan számíthat hív fiára. (Sz. P.)

* * *

A szociológusok Afrikát szociológiai laboratóriumnak szeretik nevezni. Bizonyos mértékben Magyarország is rászolgál erre a névre. A dánosi per fényénél a legkülönbözőbb kulturtermékek keresztesződésének voltunk tanúi. Láttunk ipari kapitalizmus korában félvad törzseket, esküdtszék és kínvallatást, demokratikus hímet feudális szöveken.

Állítólag cigánykéztől származó borzalmas, mélyen felháborító gyilkosság földterítésére mozgásba jönnek a hatóságok, megindul a büntető per. A modern jognak azonban alkotmányos biztosíték számba menő alapelve, hogy bármekkora is legyen a bűneset felett való jogos felháborodás, a vádlottal, aki ártatlan is lehet, nem szabad az ítélet előtt úgy bánni, mint a bűnösrel s a bűnösrel — bármennyire is bűnös legyen — nem szabad úgy bánni, mint ahogy a büntetett bánt áldozatával. Ez a per tanúbizonysága, hogy a régi erőviszonyok fennmaradása mellett minő csekély értéke van az új jelszavaknak, hogy a demokratikus büntető per formáiban minő szívós életet él a rendi Magyarország inkvizitórius pere.

A nyomozás a kínvallatás jegyében folyt le. S mért ne ragaszkodnának a csendőrök ehhez a kényelmes kutatási módszerhez, mikor az összes hatóságok, köztük az igazságot szolgáló bíróság jóakaró elnézése mellett használhatják? A főtárgyalás elnöke eltiltotta a védőket a csendőrkínzásokra vonatkozó kérdések föltevésétől, mert a csendőrök önfeláldozó emberek. Megakadályozta törvényellenesen, hogy a kínzásra vonatkozólag egy újságíró tanúképp hallgattassék meg. Az elnöki tilalom mégse tudta meggátolni, hogy az önfeláldozó csendőri munkára ne essék egy-egy fény sugar. Egyik cigánytanú — volt gyanúsított — előadja, hogy testét harapófogóval tépdesték. S a csendőrség

munkájának módszerét legjobban az eredmények világítják meg. Kitiűnően preparált gyermekek, akik sokszor szemhunyorítás nélkül vallanak szüleik, testvéreik ellen.

A nyomozás nyitányát a Vezérvármegye nagy termében lejátszódó főtárgyalás követi. Harapófogó ugyan nem volt a teremben, de a demokratikus bűnvádi perrendtartás rendelkezéseinek nyomára is nagyon nehezen lehetett ráakadni. Esküdtek ültek a padokon, de mégis úgy tetszett, hogy vérhatalmú úriszék ülészik.

A bűnvádi per garanciáinak, a formaságoknak semmibevétele egyik jellemző vonása volt a fő tárgyalásnak. Az ügyész a koronatanút a védelem jogait kijátszva vádlottá teszi s az elnök a vádlottakkal úgy bánik, mintha valamennyien elítéltek lennének. Az a kis cigányfiú, aki az elnököt ügyésznek nézte, nagyon kevéssé érezte át a perrendtartás szellemét. Inkább azt lehetett hinni, hogy valami magasrangú csendőr ül az elnöki székbén. A tagadásra az volt a válasza, hogy ez a legnagyobb szemtelenség. Felszólítja a vádlottat, hogy ne folytassa a cigánytempót, valljon, mert sok bizonyítékot olvas a fejére. Megállapítja a tanúkról, hogy melyik mond igazat, melyik hazudik. A perrendtartás egyik biztosítéka, hogy a vádlott a főtárgyalás folyamán állandóan jelen legyen. Ha ismételten durván viselkedik, kivezethető ugyan, de értesíteni kell arról, amit távollétében a kihallgatottak vallanak. A vádlott nők kis gyerekekkel együtt ültek a teremben. Ha a gyerekek valamelyike elpityeredett, az elnök egyszerűen rászólt az anyára: „Eredj ki azzal a gyerekekkel”. Az anya akár félnapon át is a folyosón sétálhatott, az elnök egy szóval sem ismertette meg vele a teremben történeteket. A kisebb-nagyobb törvénysértésekről — amelyekre ügyet sem vetettek — hasábokat lehetne írni.

De nem az elnöki önkény az, ami ezt a pert különösen karakterisztikussá teszi. Zsarnokoskodó, törvénysértő elnök — gondoljunk csak a Hau-perre — a művelt Nyugaton sem tartozik a ritkaságok közé, bár a törvényeknek ilyen szuverén mellőzésével ott aligha találkozzunk. Az egyik vádlottnak az a találó megjegyzése, hogy az elnök a tárgyalási teremben a földi úristen, nemcsak a mi viszonyainkat jellemzi. Az isten-elnök azután sokszor nem a deizmus módszere szerint, a törvények figyelembevételével kormányoz, hanem egyre-másra teremti a legkülönbözőbb jogi csodákat. Az elnöknek ez a kivételes s a vád érdekei felé hajló helyzete erős összefüggésben van azzal, hogy a főtárgyalás a titkos nyomozás eredményein nyugszik, amellyel az elnöknek kell összhangba hoznia a nyilvános tárgyalás adatait. A nyomozás adatait a rendőrségtől a vizsgálóbíró, a vizsgálóbírótól az elnök veszi át. A titkos nyomozás s a védelem alsórendű jogi állása pedig a társadalmi szerkezet alapvető erőviszonyai hatásának következménye. Az elnöki visszaélések Európaszerte honos jelensége jórészt arra vezethető vissza, hogy még a demokratikus perrendekben is sok van a rendőrállam intézményeiből.

Ami ezt a pert karakterisztikussá, reprezentatív perré teszi, az nem az a körülmény, hogy a vádlottakkal nem úgy bántak, ahogy a törvény szerint bánni kellett volna, hanem, hogy nem viselkedtek velük szemben úgy, ahogy demokratikus társadalmakban emberekkel szem-

ben szokás viselkedni. Színpadi világitás mellett tűnt ki ebben a perben a demokratikus, a jogegyenlőségi viselkedés hiánya Magyarországon. Az elnök a vádlottakat legtöbbször tegezte, az életük védelmére felszólaló vádlottak száját a fogházőrökkel befogatta. Ezt a szót „vád-lott” alig lehetett hallani, helyébe lépett ez a szó: „cigány”. Az ügyész is a cigány faj ellen emel vádat, amely nem vesz részt az „államalkotás” nehéz munkájában. Az elnök kijelenti, hogy ilyen csordával nem lehet bírni s hogy ártatlan cigányt még nem ítélték el. Csordával szemben természetesen nem tiltja az erkölcsi érzés a kölyköknek az apa- és anyaaállatokra való uszítását. Az elnök előre tudja, hogy a gyermek a szülője ellen fog vallani s ezzel fenyegeti is a szülőket. Eltávolítja a szülőket a teremből, amikor megkérdi a gyermekektől, hogy akarnak-e a szüleik ellen vallomást tenni. S a vallomást megelőző kioktatásnál az elnök kivételesen betartotta a formáságokat. Csak arra figyelmezteti a 12 —13 éves gyermekeket, hogy joguk van a vallomást megtagadni, de arra nem, hogy a vallomással a szülőket az akasztófára juttathatják. Ez nem osztálybíraskodás, amelyet a gyűlölet homályosít el, ez fajbíraskodás, ahol az alsóbbrendű faj megvetése minden emberiességi tekintetet háttérbe szorít.

Csak ez a nagy megvetés magyarázhatja meg, hogy ez a szörnyű bűnper az elnök jóvoltából komédiává alakult át. A bírósági emelvényen, a bírák s az ügyész háta mögött ültek a kaszinó befolyásosabb tagjai, a terem első soraiban a vádlottakkal szemben s a tanuk mellett néhány arisztokrata fentartott helyeken. Az elnök vigyázott hogy a mulatságot ne rontsa el. Zárt tárgyalást nem rendel el semmi körülmények között sem s a zajosan mulatókat enyhén s ritkán utasítja rendre.

S mindez a közönség s a sajtó túlnyomó részében nem vált ki megütközést. Ugyanakkor orkányszerűen zúg a felháborodás, mert egy másik főtárgyalási elnök egy volt miniszternek nem adja meg a kellő tiszteletet.

Tévesen ítéli meg a helyzetet, aki azt hiszi, hogy a fajgyűlöletnek a pár ezer kóbor cigánnyal szemben való megnyilatkozásából a demokratikus gondolkodás hiányára nem lehet következtetni. Ahol meggyökeresedtek a demokratikus érintkezési formák, ott a bírák az ország fővárosában, óriási nyilvánosság mellett lefolyó tárgyalás során tudják magukat annyira fékezni, hogy a faji megvetés ne jusson ilyen nyers módon kifejezésre. Csak ott volt mindez lehetséges, hol vannak még — s nem gyarmatállamban vagyunk — fajok közt áthidalhatatlan ellentétek, ahol nincs meg még a fajok életmódja kiegyenlítődéésének, a népesség érintkezésének, sűrűségének, elkeveredésének az a foka, amely a demokratikus gondolkodás kifejlődésének alapja. S hogy ez csakugyan így van, hogy a demokratikus gondolkodás mennyire hiányzik még minálunk, bizonyítja nemcsak a cigányvádottakkal szemben tanúsított bánásmód, hanem a védelem helyzete is. A védőügyvéd lebecsülése rendi s abszolutisztikus társadalmak jellemző vonása. Ebben a perben a védők a vádlottak háta mögött ültek majdnem láthatlanul, míg a bírának s az ügyésznek barátjai a bírósági emelvényen foglaltak helyet. Az elnök, a szakértők, a tanuk, a közönség mind pökhendi,

sértegető módon viselkedtek velük szemben. Az egész teremben egyedül a vádlottak voltak azok, akik bizonyos fokú önmegtartóztatást gyakorolva, nem éreztették lebecsülésüket a védelemmel szemben. A kitért védősztrájk javított valamit ezen a helyzeten. Csakhogy ennek már jóval korábban, az elnököknek a vádlottakkal szemben tanúsított magatartása miatt kellett volna megtörténnie. Kétségtelen, hogy bárha a védők egy része igen derekas munkát végzett, nem emelkedtek a helyzetük történelmi magaslatára s nem képviselték állhatatosan tiltakozva a demokratikus jogszolgáltatás eszméjét a rendi úriszékkel szemben. Hogy a környezet gyűlölködő viselkedése ezt sokban megmagyarázza, nem kell bővebben kifejtenem.

Legtöbb szemlélőnek a közönség magatartása tűnt fel legjobban a dánosi perben. Pedig ebben volt a legkevesebb sajátos magyar vonás. Minden akasztásnak s az előzményeinek megvan a maga nagy publikuma s bármely nagy város közönsége megtette volna azt, amit a budapesti, ha bírói kézzel rendeznek részére ilyen érdekes mulatságot. Érthetetlennek látszott az a szemérmetlen érdeklődés, amelyet nagyvilági hölgyek tanúsítottak a bűnper trágár részletei iránt. De a tömegben — régi megfigyelés — az erkölcsi érzések lefokozódnak. S a mi esetünkben a tömegszemérem hirtelen csökkenését kétségtelenül elősegítette az a körülmény, hogy a közönség nagy része szemében itt nem is emberek, hanem állatok viselt dolgai forogtak szóban.

Borzalommal, megvetéssel páros kíváncsiság volt az az érzés, amelyik a közönség legnagyobb részét elfogta a cigányokkal szemben. Kevesektől hallottuk a szájalom szavát. „Nem kultúremberek, más mértékkel kell mérni a tetteiket.” Ezt a más mértéket azonban egészen másképp értelmezi a városi intellectuel s másképp a gazdaember. A falusi gazda a cigányban nem a félvadat üldözi, hanem azt a félvadat, aki a tulajdona ellen tör. A cigányasszonyok egykedvűen vallották, hogy dologból, kártya vetésből, koldulásból meg lopásból élnek. „A krumplilopás”, mondja az egyik asszony, „nem nagy véték, nem is büntetik.” Keresetmódjuk miatt életük folytonos harc a parasztgazdával s a csendőrrel szemben. Az őket körülvevő társadalommal folytatott küzdelemben nevüket állandóan változtatják. Az állam előttük a csendőr képében jelenik meg. A csendőrmester a király embere, aki azért van a járásban, hogy tudjon a járás minden cigányáról. Az egyik cigánygyerek zsebtükréről beszél, amelyen csendőrképet látott. A csendőrkép a király arcképe volt. A folytonos harc a gazdában olyan érzést váltott ki, amelyik csakugyan nem a kultúremler, hanem a vadállat mértékével méri a cigány cselekedeteit, amelyet le kell ütni. Az egyik gazdaember tanú elmondja, hogy alakot látott. Nem tudja, hogy ember volt-e vagy cigány. Egy zsellér a legnagyobb megütközéssel utasítja vissza azt az inszinuációt, hogy ő cigányokkal szokott társalogni. A tanúkép kihallgatott gazdatiszt elbeszéli, hogy hozzá cigányok nem mertek betérni, mert tudták, hogy olyan verést kapnak, hogy a fene is megesi őket. A megvetett vad üldözésének ez az érzése fogja el a gazdátársadalomhoz közelálló hatóságokat is. A cigányokkal szemben egy külön harci jog alakult ki, amelyik a legbrutálisabb a mai társadalmon belül keletkezett összes

harcis jogok közül. Ez a harci jog teremtette meg a cigányok kollektív felelősségét, amelynek nevében vonták feleletre a dánosi gyilkossággal vádolt cigányokat, anélkül, hogy tudták volna ki mit követett el.

A cigányok átérzik a helyzetüket s ez csak fokozza az elkeseredésüket. Mikor az egyik sánta vádolt azzal védekezik képes nyelven, hogy nem „csak egy sánta kutya van a világon” az elnök finom iróniával megkérdi tőle: „Maga a sánta kutya?” Válasz: „Nem, csak egy rossz, komisz cigány. Nem tehetek róla, hogy az isten annak teremtett.” Különös felsőséges humoruk nem a vadság, hanem a küzdelemmel párosult elnyomás eredménye s így rokon a zsidó humorral.

Sokáig fog még a kóbor cigányoknak kis, körülbelül 9000 főnyi csoportja (a magyarországi cigányságnak csak három százaléka) a kultúrával dacolni? Addig, ameddig a magyar kultúra fejlődésének mai fokán megmarad. A közbiztonságnak, közlekedésnek alacsony fejlettsége, széles néprétegek igényeinek minimális mértéke lehetővé teszi az ő életmódjukat. Ahol pl. a nyomorúságosan tengődő oláh paraszt él, ott nem csoda, hogy kóbor cigányok is vannak. (A nyomorúságosan élő oláh parasztságba olvad be különben legnagyobb mértékben cigányságunk.) Fenmaradásuk további oka a faji megvetés intenzitása s az ezzel, valamint az alacsonyrendű kultúránkkal járó hatósági üldözés. Hunfalvy írja Magyarország etnográfijában (513 l.) a cigányokról, hogy „mindenütt, ahol vannak, a helybeli hatóság parancsol nekik s abban szegények többször ellenséget, mintsem védelmezőt találnak.” Ez a mondás napjainkban is igaz. Minden letelepítési kísérlet megtörik hatóságaink bornírtságán. A József főherceg működésének sikere is, mint ez az ő, valamint a törekvéseit támogatók nyilatkozataiból kitűnik, elsősorban a megyei hatóságok ellenállásán múlt.*) A kulturális hátramaradottság jellemző vonása az asszimilálásra való képtelenség. Alacsony kultúrájú európai országokban található fel a legkevésbé asszimilálódott népfajok: az orosz-lengyel zsidók s a kóbor cigányok.

Schwartner a 18-dik század végén írott statisztikájának *Juden und Zigeuner* c. fejezetében még azt hiszi, hogy a zsidók polgárosodása nehezebben fog megtörténni, mint a cigányoké. *Nicht um vieles, aber doch ums merkliche leichter müsste eine bürgerliche Verbesserung der Zigeuner seyn, auch nur schon weil der Zigeuner, obgleich nur des Pathen-Geldes wegen, doch getauft ist, und der Mangel an Religions Unterricht sich ungleich leichter bey ihm ersetzen lässt, als es den Juden von dem unsinnigen Aberglauben zu befreyen möglich ist.* Ez a jóslás nem vált be. A vallási ellentétnél sokkal erősebbnek bizonyult a vagyoni s a kóbor-cigány asszimilálódásának kérdésénél igen fontos szerepet játszott, hogy a faji megvetés találkozott a legalsóbb és legszegényebb társadalmi osztály iránt érzett ellenszenvvel.

Csak néhány jellemző tény megrögzítése s nem a cigánykérdés megoldása volt feladatunk. Beható bizonyítás nélkül is megállapítható azonban, hogy a gombamódra termett erőszakos tervek a megvalósítás esetén balul ütnének ki. Félvadakat — kiknek munkaiszonya

*) L. József fh. dolgozatait: *Élet* 1893; *Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn*. III. k.

„Azt hisszük, hogy abban a szocialista szellemű cselekvésben nem sok a célszerűségi belátás ezen szavak individuálpszichológiai értelmében és hogy éppen az egyéni célszerűség belátása alapján haladó munkásmozgalom vezetne mindenhová, csak szocializmushoz nem.”

Azután Croceval együtt protestál az ellen, hogy „a történelem bonyolult jelenségeit egyszerűen gazdasági kategóriákra redukálták, vagy pedig — ami még rosszabb — áthelyezték a pszichológiába és egyszerűen a gazdasági érdekekre vezették vissza”. „Méltán kérdi ezektől a szimplistáktól, akiknek az egész történelem egy formulában megoldódik és akik számára az embernek csak egy típusa van: a *homo oeconomicus*, aki mindig a *homo egoisticus* — méltán kérdi tőlük Croce: hát ti miért dolgoztok, irtok, agítáltok? Miért az erkölcsi felháborodás? Vagy talán rátok nem érvényesek a ti abszolút törvényeitek?”

Az etikai materializmus vádjával szemben azt hiszi, hogy ennek oka a közkeletű hibás pszichológiai kiindulási pont. A közgazdasági tényezők kutatása nehéz dolog, „ellenben sokkal elterjedtebb a pszichológia ismerete, helyesebben: sokkal könnyebb a pszichológia nyelvén beszélni, mint a közgazdaságtanén. Tegyük tehát a gazdasági viszonyok helyébe a gazdasági érdekeket és meg van oldva a probléma: a társadalmi változások okai a gazdasági érdekek. Így lettek némelyeknél a történelmi materializmus gazdasági motívumaiból pszichológiai motívumok”.

„A gazdasági érdekek tanától azután már csak egy lépés van az etikai materializmushoz. Ha kérdik, mik azok a gazdasági érdekek, — a felelet: az egyének gazdasági érdekei. A társadalmi változások okai tehát az egyének érdekei, a társadalom mozgató ereje: az egyéni önzés. Az egyén önző céljai között nincs hely az idealizmus számára.”

„Azt hisszük, nem nehéz ennek az egész okfejtésnek — amely minálunk főleg Pikler Gyulára támaszkodik — helytelenségét bizonyítani. Teljesen téves szerintünk az, hogy az egyén cselekvését csupán önző érdekeinek belátása irányítja. Minden ember cselekvésében van a belátásnak szerepe, de nem sikerült eddig embert találni, akinek elhatározásában az érzelmeknek és az ösztönöknek szerepük nem volna. S ha azt kell mondanunk, hogy maga a belátás vagyis ismeretünk a magunk helyéről és szerepéről a természetben és a társadalomban és ezen ismeret gyakorlati alkalmazása — lényegében determinálva van a társadalomban meglévő ismeretek és a társadalmi környezet engedte érvényesítések által, úgy az érzelmekről és ösztönökről egyenesen azt valljuk, hogy társadalmi produktumok, az átöröklésnek, a hagyománynak, a nevelésnek termékei. És azt hisszük, hogy az érzelmekből és ösztönökből fakadó cselekedetek száma sokkal nagyobb, mint a tiszta értelmi belátásból fakadóké. Ezer és millió ember cselekszik objektíve megállapítható egyéni érdeke ellen — nem kivételesen, hanem rendszeresen, napról-napra, egész életén át.”

„Amily kevésbé helyes lélektana az egyénnek az érdekek belátásának elmélete, oly helytelen a gazdasági érdekek szociológiai elmélete is. Ha ez igaz volna, akkor a társadalmi érdekeknek megfelelően cselekedtek volna a rabszolgák, amikor uraikat leöldösték, társadalmi érdekek voltak, amikor az angol munkások a gépeket rombolták. Mert senki sem tagadhatja, hogy gazdasági érdekük volt egyik, mint másik és azon iskola szerint azok a gazdasági érdekek a társadalmi fejlődés mozgatói. A dolog azonban úgy áll, hogy éppen ezen gazdasági érdekek legyőzése volt a társadalmi haladás föltétele, mert csak ezek árán érvényesülhettek az új, vagy maradhattak érvényben a fennálló, de még mindig legjobb termelési rend szükségletei. Ezek a szükségletek — amelyeket mi gazdasági viszonyoknak nevezünk — erősebbek az osztályok érdekeinél: a társadalom létföltételei ezek. És egy osztály csak akkor lesz a társadalmi fejlődés hordozója, amikor elvállalja, hogy a termelés kialakuló új rendjének útját munkálja.”

„Ebből következik, hogy éppen nem az egyéni és gazdasági érdekek — amelyeknek nagy társadalmi szerepét egyébként tagadni semmiképp sem akarjuk — hanem ellenkezőleg, éppen az érdekek ellen való gyakorji cselekvés az, ami a társadalom fejlődésében az ember része és feladata. És miként az egyén életében az önzetlen motívumoknak nagy részük van, úgy az osztályok harca sem nélkülözheti sem az egyén, sem a magunk önfeláldozását

ideális, nem közvetlen materiális gazdasági érdekekért. Mert így kívánják — csodálatosképen — a gazdasági viszonyok. Amiből nyilvánvaló, hogy nem szabad őket összezavarni a gazdasági érdekekkel; és a történelmi materializmust az etikai materializmussal.”

György Ernő: *A vallás és erkölcs viszonya.* Előszóval ellátta Dr. Mártonffy Marcel. Nagyváradai Társadalomtudományi Társaság kiadványa. Ugyanez által jutalmazott mű. Sebő Imre kiadóhivatala, (44)

A Spencer-féle *ghost-theory* alapján a vallást és az utilitarista-evolucionista iskola nyomdokain az erkölcsöt magyarázva, erre a következtetésre jut: „Vallás és erkölcs más-többől fakadnak. Kezdetleges összefüggésüknek a vallás imperatív jellege kellő magyarázatát adhatja. A differenciálódás az eltérő alapú elemeket eredetkörükké kell, hogy visszaszorítsa. A nem valódi rendeltetésében megnyilvánuló, a vallásba oltott erkölcs társadalmilag is káros. És végül elválásukat szükségessé teszi fejlődésüknek tendenciája is, mely az egyiknek erősödését, a másiknak visszafejlődését mutatja.”

Szerző, ki a budapesti Társadalomtudományi Társaságnak is elnyerte egyik jutalmát Lippert vallásszociológiai rendszerének fejtegetésével, olvasott és gondolkodó fiatalember, kivel remélhetőleg még találkozni fogunk az önálló kutatások terén is.

Antal Géza: *Az amerikai magyarság jövője nemzeti szempontból.* Felolvasás. Pápa, főiskolai könyvny. 1908. (44) 50 f.

A füzet egy sereg eredeti és bátor adatot tartalmaz, melyekkel a szerző úgy a kivándorlás gazdasági és politikai kényszerűségét, mint mindazoknak a kicsi eszközöknek teljes hatástalanságát bizonyítja, amelyekkel az amerikai magyarok elangolosodását föltartóztatni, őket „a hazának és a nemzetnek” megtartani szeretnék. Egész kivándorlási kormány- és társadalmi politikánk vagy fölszines kapkodás, vagy a bürokrácia további kiterjesztése. Végso következményeit a következő szavakban vonja le: „a magyarságot magyarnak megtartani csak Magyarországon lehet, Magyarországon megtartani pedig csak céltudatos és nagyszabású gazdasági politikával s hamisítatlan szabadelvű belgyi politikával lehet”.

Lester F. Ward: *Social classes in the light of modern sociological theory.* The american journal of sociology. March, 1908.

A vérségi alapon nyugvó kezdetleges társadalom nem ismer osztályokat. Az osztálytagozódás a hódítással kezdődik. A hódító faj a magasrangú, a meghódított az alacsonyrangú kaszt lesz. A magasrangú kaszt papi és katonai kasztba differenciálódik. E két véglet között egy középso kaszt alakul ki „úgy a hódító, mint a meghódított faj intelligens elemeiből és az új társadalom anyagi rendjét vezeti. Az alacsonyrangú kaszt mindenki számára végzi a munkát, akár mint egy nagy rabszolga-népeesség, akár mint egy kézműves osztály és gyakran nagyszámú örökletes alkasztokba vagy céhekbe oszlik fel”.

„Az egyszerű igazság az, hogy a mai társadalmi osztályok, melyeket a világ legelőrehaladottabb nemzeteinél találunk a társadalom kezdetleges föl-osztásainak vagy kasztjainak kinövései és természetes utódjai. Módosult kasztok, melyek nem módosultak lényegesen a történelmi időkben. Az európai történelem négy ú. n. 'rendje' . . . teljesen megfelel India négy nagy kasztjának.”

Ma már tudjuk, hogy a kasztok nem India speciális termékei, hanem hogy mindenütt előálltak, ahol faji küzdelmek voltak. Eme kasztok hódításoo eredete feledésbe ment és isteni eredetűeknek tartották azokat. (Manu törvényei.) Maguk a leigázott kasztok mélysegesen meg vannak győződve a dolgok ilyen állapotának kényszerű rendjéről.

„Görögország és Róma rabszolgái, a későbbi Róma plebejusai, a feudális idők jobbágyai és parasztjai s minden kor dolgozó és kézműves népeessége különböző fajtából valók voltak, mint a polgárok, patriciusok, nemesek, lordok és felsőbb osztályok általában. Ezek mind a meghódított fajt képviselik és ezeket az alacsony társadalmi foglalkozásokat jóval az írott történelemelőtti korban foglalták el.”

A társadalmi osztályok ethnikai jellege sohasem enyészett el teljesen és „a fajok közötti nagy és általános panmixia ellenére még ma is elég faji jellemvonás maradt meg ahhoz, hogy megkülönböztessük Európa minden országának, sőt Amerika magasabb és alacsonyabb kasztjait is”.

A hódítás ténye azonban nem jelenti szükségképp azt, hogy a hódító faj nagyobb értékű tulajdonságokkal bír, hanem többnyire csak nagyobb harci készség eredménye. Természetesen a terhes munkák végzése, mely a hódítást követi, testi és szellemi elmaradottságot idéz elő a meghódított fajban, de az az elmaradottság „külső és mesterséges jellegű, nem pedig bennejlő és természetes”. A valóban természeti jellegű különbségek nem vezetnek osztályalakulatokhoz. (Egy osztályon belül a legkülönbözőbb szellemi és társadalmi értékek vannak.

„Ennélfogva a mesterséges egyenlőtlenségek hatását függőlegesen nevezhetjük, mely társadalmi rétegezettséget és társadalmi osztályokat hoz létre . . . addig a természetes egyenlőtlenségek hatása vízszintesnek mondható, mivel minden irányban kiterjed és az egész földet áthatja”.

Még ma is — és pedig a legelőrehaladottabb országokban — a népesség 80%-a ilyen mesterséges egyenlőtlenség folytán az alacsonyabb osztályokhoz tartozik s meg van fosztva természetes képességei érvényesítésének lehetőségétől. „Statisztikai kutatások bizonyítják — *Applied Sociology*, p. 208 — hogy dacára nagyobb számuknak, az alacsonyabb osztályok csak alig 10%-át szolgáltatják a civilizáció munkásainak s a népességhez arányítva nem egész 1%-át. Befolyásuk a világ haladásában tehát gyakorlatilag semmi, bár tehetségeik ugyanazok, mint a magasabb osztályokéi, melyeknek csekély számuk dacára, csaknem az egész haladás tulajdonítható. (W. itt a szellemi kultúrára, különösen a fölfedezésekre gondol.) A társadalmi osztályok megszüntetése ennél fogva, ha megvalósítható volna, legalább is megszázaszorozná az emberi nem hatékonyságát.”

Lessons of the financial crizis. *The Annals of the American Academy of political and social science.* Vol. XXXI, No. 2. March, 1908.

18 tanulmány gyakorlati szakemberek tollából. Valamennyi a múlt évi nagy amerikai krízissel foglalkozik, a baj okait és orvosszereit keresve. Természetesen az egész bank- és valuta-ügy sokoldalú megvilágításra talál e könyvben. A magyar nemzeti bank kérdésével foglalkozók különös figyelmébe ajánljuk e munkát, mint igen gazdag elméleti és gyakorlati forrásgyűjteményt.

Christian Cornelissen: *Über die Evolution des Anarchismus.* Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. XXVI. Band 2. Heft.

Az 1907. nyarán Amsterdamban tartott „nemzetközi libertár és kommunista munkáskongresszus” alkalmából, melyet „az első független anarchista kongresszusnak” neveztek el, amivel azt akarják kifejezni, hogy az anarchista mozgalom végleg megszabadult a parlamenti és szociáldemokrata irányzatok befolyásától. C. fejtegetéseit Paul Eltzbachernek 1900-ban megjelent könyvéhez fűzi, melyet ma már elméletileg és gyakorlatilag meghaladottnak tekint. Már az 1893. zürichi kongresszuson „az egyén korlátlan autonómiájának” tana megszorításokra talált. Ez a régi, teljesen korlátlan anarchizmus írók s művészek ideológiája volt. A munkásosztálynak azonban értéktelen volt, mivel anyagi sorsának javítása csakis a munkástársaival való együttműködésen alapulhat. „Minden tekintély megtagadása, az egyén autonómiája kétségtelenül szép dolgok lehetnek, de csak úgy lehet hozzájuk eljutni, ha előbb az anyagi létet biztosítjuk. Ha azonban minden reggel a gyári harang ütésére munkába kell menni, mert máskülönben éhen hal az ember, akkor ugyan sokra jutnánk a tekintély tagadásával!” Ez a helyzet teszi kommunisztává a munkásosztály anarchizmusát.

Az anarchizmus a munkásosztályban többnyire mint a centralizált és diszciplinált szociáldemokráciával szemben való ellentét merült fel és sok helyütt minden szakszervezeti szabályozás tagadására vezetett. Ez az extrém irányzat nemsokára háttérbe szorult a kommunista és a szindikalista irány mellett. „Amit modern értelemben anarchizmusnak neveznek, gyakorlatilag mint a köz-

vetlen cselekvés propagandája, mint a tömeg öncselekvése jelentkezik, nemcsak a vállalkozó elleni nyílt harcban, hanem a társadalmi élet minden terén, az állami és a papi hatalom elleni harcban (pl. antimilitarizmus, antiklerikalizmus), bizonyos formák között a termelő szövetkezetekben stb is. Törekvése politikai téren minden párt ellen irányul, különbség nélkül. (Utcai agitációk rossz törvények ellen, tömegtüntetések bizonyos politikai események ellen vagy mellett, stb.) Ezen a téren a mai anarchisták abból indulnak ki, hogy az összes parlamenti pártok a legmerevebb konzervatívoktól egész a radikálisokig s a szociáldemokratákig, annál inkább hajlandók bizonyos bajokon segíteni, minél inkább kényszeríti őket erre kívülről a tömegek nyomása. Ilyképen az anarchista taktika minden téren lassanként közös jelleget öltött: a tömegek saját hatalmukkal törekedjenek és alkossanak, nem pedig a kormányzók cselekvése által, még akkor sem, ha azok az általános választójog kormányzói és a legdemokratább színezetűek: szabadelvűek vagy szociáldemokraták.”

„A gyakorlati élet ekként az anarchista munkást oda vezette, hogy az „egyen korlátlan szabadságát” akként módosítsa: „minden egyén számára a lehető legnagyobb szabadság, de amely mellett mindannyian együtt élhetünk és boldogok lehetünk.” E mellett a modern anarchizmus a szervezés terén a decentralizáció és a szabad föderalizmus elvét hirdeti. „Főképp ez az, ami az anarchista szervezetet a szociáldemokratától megkülönbözteti.”

„Mindent összefoglalva ezt a fejlődést, melyet az anarchizmus az utolsó években tett, úgy lehetne összefoglalni, mint átmenetet a pusztá kritika állás-pontjáról a pozitív cselekvéshez, a valódi élethez.”

Rudolf Eucken: *Lebensanschauungen grosser Denker. Eine Entwicklungsgeschichte des Lebensproblems der Menschheit von Plato bis zur Gegenwart.*

Siebente verbesserte Auflage. Leipzig, 1907. (VIII + 528)

Rudolf Eucken immár 35 éve foglalkozik bölcsészekkel. Nem látszik tehát eleve lehetetlennek az, hogy ő meg tudja írni a nagy gondolkodók világnézetét. E föltevést kellemes módon erősíti meg művének kiindulási pontja. Budha és Zoroaszter elveivel ép oly kevésbé találkozunk, mint Confuciuszével stb. Az egyptomiak és héberek bölcsészete nem szerepel. Thales, Anaxagoras, Democritos, Pythagoras, Xenophanes, Empedokles, Protagoras, Gorgias méltatása hiányzik. Szerző Platóval, kit jól ismer, kezdi a görög gondolat evolúciójának leírását. Összefoglaló elvek gyűjtőpontjából jól világítja meg a hellén gondolkodás útját. Különösen szép Plotinosnál az új-platonikus iskola beállítása. Csak két dolog — túlzás és mulasztás — kelt némi aggályokat. Az első dagályos, szóvirágokban bővelkedő írásmódban, a másik abban nyilvánul meg, hogy az embereket környező viszonyaitól absztrahálja (248.). Mindkét hiba abban az arányban növekedik, melyben Eucken ama gondolkodókat írja le, melyeket közvetlenül nem ismer. A skolasztika tárgyolásában már túlteng Harnack befolyása. Némileg vigasztaljon az a megfontolás, hogy a középkorban nem talál szerző új, nagy gondolatokat (240., 245.). De az már valóban aggályos, ha a renaissance-ot „új életösztönnek”, „hosszú álomból való felébredéssel” okolja meg (261—262.). Az újjáébredés nagy gondolkodóiról pedig egy szót sem hallunk (pl. Leonardo da Vinciről). Ezt ama nagy szabadság rovására írhatjuk, mellyel csak a tőle ismert írókkal foglalkozik. Az ismeretség persze nem menti Jézusnak, Luthernek, Schillernek nagy bölcsészé történet kinevezését. Az első kettő tetteiben, a harmadik költészetében esetleg nagy volt, de filozófusi minőségben számba se jó. A keresztény bölcsészet alapjait egy a görög filozófiában járatos apostolnak és több egyházatyának köszöni a világ. A nagy reformátort nem eszméi, de cselekvései tették azzá; eszméit már előtte hirdették. A német költőt *Philosophische Briefe*-i nem avatták filozófussá. Ellenben Pascal, Spinoza, Comte az volt. Euckennek róluk írt rövid, igen rossz megjegyzései azt az alapos gyanút keltezik, hogy nem ismeri őket. Az utolsónál mentségül szolgálhatna a szociológusoknak a „nagy gondolkodók sorából” való még mindig elég divatos kirekesztése. Azért nem is gáncsolnók szerzőt, ha egyáltalában nem tesz róluk említést. Ellenben helytelen Spencernak 41, „Marx és a marxizmus”-nak 32 sorban

való letárgyalása, ha Eckhard és Nikolaus von Kues (ki nem ismeri e neveket!?) 153, illetőleg 112 sort nem kapna. Vigasztalja a gondolkodókat az a tudat, hogy *Die moderne Gesellschaftslehre und die Lebensanschauung der Socialdemokratie* ismertetésére elég 9 lap, a kereszténységet ellenben 121, a reformációt 23 lapon méltatja. Mindeme hiány jórészt a tárgy ismeretének hiányos voltából fakad.

Euckenek nem sikerült az emberi gondolkodás evolúciójának megrajzolása. Egyes korszakok leírása jó, bár itt is fájjaljuk azt, hogy szerző igen kis szögből nézi a filozófust és nem tekint korára, társadalmának viszonyaira, melyekkel sok látszólagos rejtélyt magyarázhatott volna meg. Némely gondolkodókkal és irányokkal a megengedettnél mostohábban bánik. Viszont könyvének első felében sok kevésbé jelentékeny tény holt súlyától megszabadult; szép, kissé túlságos cifra nyelven összefoglaló, logikus módon ír; az emberek és irányok értékelésében követi a ma még hivatalos tudomány nézőpontját. E vonások biztosítják művének igen nagy elterjedését.

Eleutheropulos: *Soziologie. Zweite erweiterte und umgearbeitete Auflage.* Jena, Fischer 1907. (XXII, 236)

A társadalmi fejlődés természetes folyamata ez volna: „... a társadalmi élet és a világtörténelem sosem fogják jellegüket levetni s így a megállapított és elismert bajokat sem lehet (teljesen) megszüntetni. Ez a fejlődési okok természetéből következik és a világtörténelmi történes örök — mert, mint láttuk céltalan — folyamata a következő: örök anyag- és célváltozás az, ami mint világtörténelem és a nemzet társadalmi életének fejlődése jelentkezik, változás, mely sajátos törvényszerűségeen nyugszik és sajátos törvények és okok által van meghatározva. Az anyag- és célváltozás pedig abban áll, hogy aggkori gyöngeségben szenvedő arisztokráciák újaknak adnak helyet, melyek egy adott helyzet alsó rétegeiből felküzdik magukat, az aggkori gyöngeségben szenvedő nemzetek fiatalabbaknak és erősebbeknek adják át a teret s melyek újonnan lépnek be a történelembe. Az alsó néposztályok, melyeket, miként láttuk, csak hibás spekulációk alapján neveztek el a társas élet aljának, nem egyebek, mint még ki nem fejlett, nem érvényesült anyag; tehát a parasztság és az alsó városi néposztályok mintegy a társadalmi egyesülés, a nemzet megújító forrása s megfordítva egy oly nemzetet, mely még nem lépett be a történelembe, nem szabad egyszerűen az emberi nem alakjának nevezni”. (229—230.)

Ez az impozáns kongó üresség és németes moralizálás, mely a könyv nem egy lapján felüti fejét, azonban ne riassa vissza az olvasót. Mert sok elméleti laposság és emészthetetlen okoskodás mellett néhány tartalmas és gondolatébresztő fejtegetést találunk a könyvben egy-egy szociológiai részletkérdésre (pl. a nemi kapcsolat kezdetleges alakjai, a primitív társadalmi szerveződések) vonatkozólag.

Adolphe Landry: *Manuel d'Economique.* Paris, Giard & Brière. (889) Ára 12 fr. 50.

Kézikönyv a jogi fakultások használatára. Szerző két vezető szempontot emel ki előszavában, melyeket tényleg betartani törekszik s amelyek értékessé teszik munkáját. Az egyik: „Szerző jelentős helyet tartott fenn a tények számára. Arra törekedett, hogy olvasóit főleg korunk gazdasági állapotáról felvilágosítsa és azokról a különféle fejlődésekről, melyek azt módosítják. Mielőtt magyarázni akarnók a valóságot és annak átalakításán dolgoznának, nemde szükséges, hogy megismerjük azt olyan pontosan, amennyire csak lehetséges.”

A másik szempont ez: „Bármennyire igyekezett is mindig világos és mindenki számára hozzáférhető lenni, a jelen munka nem törekszik azt a benyomást adni, hogy a gazdasági problémák könnyű problémák, melyek számára már ma bizonyos és végleges megoldások volnának. Ellenkezőleg, arról fogja az olvasót meggyőzni, hogy az eredmények, melyekre eljutottak, rendszerint csak vitatható és időleges eredmények s hogy szigorú munkára van szükség, mely azokat ellenőrizze és túlhaladja.”

Mint különösen érdekes és a sablonos kézikönyvekből elütő fejezeteket kiemeljük: A jelenkori termelés jellemvonásai (ezen belül igen tanulságos a mezőgazdasági termelés koncentrációja); A közérdek és a jövedelem megoszlása; A nemzeti kérdések: a nemzetek külkereskedelme.

The Statesman's Year-Book 1908. 45. évf. (LXXXIV és 1612) 10 sh. 6 p.

Talán nem fölösleges a szociológusok figyelmét felhívni erre a régi, de alig kellően ismert és felhasznált vállalatra. Az egész világ gazdasági és politikai életének főtényeit találjuk itt összegyűjtve rendkívül világos és áttekinthető csoportosításban. Minden államra vonatkozó adatok a következő sorrendben vannak összegyűjtve: Alkotmány és kormány, terület és népesség, vallás, közoktatás, igazságszolgáltatás és büntetés; pauperizmus, pénzügy, véderő, termelés és ipar, kereskedelem, hajózás, belső közlekedésügy, pénz és hitel, súly és mérték, diplomáciai képviselő, forrásművek. E mellett több tanulságos összehasonlító táblázat és egyéb áttekintés van a könyvben. Akármint aktuális politikai vagy gazdasági kérdéssel foglalkozik valaki, ezt a munkát nem mellőzheti.

Jean Cruet: *La vie du droit et l'impuissance des lois.* Paris, Flammarion. 1908. (344) Ara 3 fr. 50.

Az érdekes könyv a következő főszakaszokra oszlik: A törvények genezise és a törvényhozó szuverenitása. A spontán jog és az írott törvény. Az erkölcsök joga és az állam joga. A törvényhozói dogmatizmus és a kísérleti törvényhozás. Végkonklúziója így szól: „A jogi élet pártatlan szemlélete . . . bizonyítja, hogy minden társadalomban létezik egy igazságtalansági együthető, melyről azt lehet mondani, hogy elkerülhetetlen, mert ha az idő és a hely szerint változó is, sohasem enyészik el teljesen: úgy látszik, hogy a törvénytelenység, bizonyos mértékig a jogi élet normális jelensége és tényleg gyakran konstatáltuk, hogy a jogi haladás a törvényhozó, a bíró és az erkölcsök kölcsönös összeütközéséből áll elő.”

A szerző fejtegetéseinek különös érdekességet kölcsönöz, hogy gyakorlati szakember. A munka a *Bibliothèque de philosophic scientifique* vállalatban jelent meg.

Yves Guyot: *Sophismes socialistes et faits économiques.* Paris, Alcan, 1908.(340)

Az öreg Guyot nem fárad bele a szocializmus elleni harcába. Ismerteti az eredménytelen kommunista kísérleteket s bírálja a szocialista elméleteket. Ellentétben a szocialista tanítással, kimutatni igyekszik, hogy 1840-től 1900-ig az árúcikkek értéke 39%-kal csökkent és a napszám 55%-kal emelkedett. A koncentrációs elméletet is statisztikai adatokkal támadja. Végül a szocialista rend megvalósíthatatlansága mellett érvel s erre az eredményre jut: „Három szó van, melyet a szocializmusnak ki kellene törölni középületeink homlokzatáról. A szabadságot, mivel a zsarnokságnak és a rendőri beavatkozásnak rendszere; az egyenlőséget, mivel osztályharcon alapszik; a testvériséget, mivel politikája az osztályharc politikája.” Mindebből látható, hogy a francia szellem sem mindig eredeti.

Michel Augé-Laribé: *Le problème agraire du socialisme. La viticulture industrielle du Midi de la France.* Paris, Giard & Brière, 1907. (362)

A könyv a francia szőlőművelés jelenlegi helyzetével foglalkozik és szerző néhány hónappal a déli zavargások előtt írta. Ez a vidék kizárólag szőlőtermeléssel foglalkozik és a termelés egyre jobban industrializálódik. A nagybirtok felszaporodott nem annyira a kisbirtok felszívása, mint inkább az addig meg nem művelt területek beültetése által. Túltermelés, egyes helyeken a behozatal s másutt a mesterséges borgyártás súlyos krízishez vezetett. A kisbirtokosok szövetkezetekkel igyekeznek magukon segíteni s a nagybirtokosokkal lépést tartani. A szocialista propaganda nagy sikereket aratott s hatékony sztrájkokat eredményezett. Maga a szerző is csak a szocialista megoldás sikerében bíz. Párthelyzete dacára objektív és adataiban pontosságra törekvő. A mezőgazdasági üzemmérettel foglalkozóknak figyelmébe ajánljuk.

Természet és Társadalom. *Népszerű tudományos könyvtár. Kiadja a Huszadik Század szerkesztősége.* Budapest, Deutsch Zsigmond és Tsa. 1908. Egy-egy füzet ára egy korona. I. Jászi Oszkár: Mi a szociológia? III. Madzsar József: Az ember származása. IV. Szende Pál: A magyar adórendszer igazságtalanságai. V. Künfi Zsigmond: Népoktatásunk bünei. VI. Láncki Jenő: Szocializmus és Ethika.

Ez a vállalat azt tűzte ki feladatául, hogy rövid, népszerűen megírt füzetekben terjessze a természettudományi és szociológiai kutatások újabb eredményeit. Az eddig megjelent füzetek is ezt a célt szolgálják, a szorosan vett szociológián kívül szociálpolitikai kutatásokat is felölelve. Bár külföldi szempontokból nézve, a napi politika bevezését talán aggályosnak fogják egyesek tartani: mi azt hisszük, hogy a program ilyen kibővítése nemcsak az eszmék propagandája érdekében helyes, hanem szigorúan vett tudományos álláspontból is, mivel a társadalmi élet napi jelenségeinek objektív bírálata olyan körökkel is megkedvelteti a szociológiai irányt, kik a szorosan vett elméleti munkák iránt nem érdeklődnek.

Ha ez a vállalat megerősödne és elterjedne — ami ismét egy nagyobb-szabású program rendszeres kidolgozását tenné lehetővé, melyben *Természettudomány, Társadalomtudomány* és *Szociálpolitika* főcímek alatt az összes modern problémák állapotáról jól átgondolt terv szerint lehetne a művelt magyar közönséget tájékoztatni — bizonyára ép oly termékenyen szolgálná az ország szellemi fejlődését, mint pl. a külföldön a *Sammlung Götschen*, a *Bibliothèque Utile*, avagy a *Social Science Series*.

Mínt hogy e vállalat igen óvatos az írók megválogatásában, a füzetek külalakja igen csinos és áruk aránylag alacsony: remélhető, hogy csakugyan tért fog hódítani s a felvilágosodás egyik hatékony forrása lesz.

Szociológiai könyvtár. I. *Menger Antal: A jövő állama.* Fordította dr. Ormos Ede. (XII., 209.) Ára 5 korona. II. *Kropotkin Péter: A kölcsönös segítség, mint természettörvény.* Fordította dr. Madzsar József. (230.) Ára 6 korona. Budapest. 1908. Az Athenaeum kiadása.

Ez a vállalat újabb jele annak a nagy változásnak, mely az utolsó évtized alatt a magyar közönségben végbé ment. A szociológiai tanulmányok határozottan divatosakká lettek. Ez a két munka, jó és gondos fordításban, kétségtelenül hozzá fog járulni ezen fölébredt rokonszenv megerősítéséhez. Menger könyve e szemle olvasói előtt sokkal ismertebb, semhogy szükséges volna előnyeit újra felsorolni. A szocialista állam jogi körvonalait senki biztosabban nem rajzolta meg, mint a nemrég elhunyt osztrák professzor. S bármint vélekedjünk az ilyen kísérletek gyakorlati értékéről, az bizonyos, hogy nagyban hozzájárulnak a szocialista gondolatvilág megértéséhez — pláne egy olyan jogásztársadalomban, mint a miénk. Kropotkin művének megjelenése még kellemesebb meglepetés lesz, mert alig ismerik nálunk ezt a könyvet, melyet úgy biológus, mint szociológus oldalról a leghivatottabb kritikusok elsőrendű alkotásnak neveztek. Szemlénk következő számában részletesen visszatérünk e műre, amennyiben egy érdekes vitát adunk ki Kropotkin biológiai alapjairól.

A könyvek nyomdai kiállítása igazán választékos. Kár, hogy az áruk olcsóbb nem lehetett.

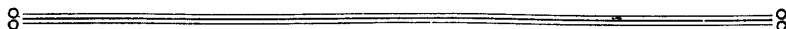
Revue Generale des sciences psychiques. Publication mensuelle. Directeur-rédacteur en chef: Ernest Bosc. Bureaux: Librairie H. Daragon, Paris.

E cím alatt új szemle indult meg, mely az ú. n. „titkos tudományokkal” fog foglalkozni. Mint a szerkesztő mondja: „Több, mint negyven éve már, hogy a *psychismus*-sal foglalkozunk; sok dolgot ismertünk és őriztünk meg minden ágából annak a fenséges fának, melyet így nevezünk: a rejtett, a titkos, a láthatatlan, a csodás, a természetfölötti; de a mi számunkra nincs semmi rejtett, láthatatlan, csodás vagy természetfölötti. Csak az ismeretlen létezik, vagyis az, amit a mi tudatlanságunk nem ismer.”

A szemle alcíme: *Occultisme, kabbale, psychisme, magnétisme, hypnotisme, magnothérapie, suggestion, psychiatrie, catalepsie, dévagement astral, extériorisation, théosophie, linguistique occidentale et Orientale, mythes et religions*, a részletekben is tájékoztat eklektikus tartalmáról.

Zeitschrift für Sexualwissenschaft. Unter redaktioneller Mitwirkung von Dr. Friedr. Krauss, Wien und Dr. Hermann Rohleder, Leipzig; herausgegeben von Dr. Magnus Hirschfeld. Leipzig, Georg H. Wigand's Verlag.

Ez az új szemle kizárólag a nemi kérdések tudományos vizsgálatának akaró orgánomot teremt. Az összes idevonatkozó biológiai, pathológiai, lélektani és szociológiai tárgyakat rendszeresen figyelemmel fogja kísérni. Különös fontosságot tulajdonít — Möbius nyomán — ama viszony felderítésének, melyben a nem a művészethez, a kultúrához, a valláshoz s általában a társadalom ideológiai termékeihez áll.

Folyóirat-cikkek.

Die Neue Zeit. (január—május)

Rappaport: Jules Guesde und die französische Arbeiterbewegung; Wendel: Eine Umwälzung der Kriegstechnik; Frank: Die Änderung des Börsengesetzes; Kautsky: Die Verteilung des Vermögens in England; Kautsky: Nationalität und Internationalität; K—i: Die Polenpolitik und die Klasseninteressen des Proletariats; Pannekock: Das politische System der Sozialdemokratie; Eckstein: Zwei Schriften über Moral; Bogdanow: Ernst Mach und die Revolution; N. N.: Die Agrarfrage in Russland; Bauer: Bemerkungen zur Nationalitätenfrage; Roland-Holst: Marx und das Proletariat in der bürgerlichen Revolution; Parvus: Marx und sein politischer Gesichtspunkt; Rothstein: Verkünder des Klassenkampfes vor Marx; Parvus: Ein neues China; Fischer: Die erste internationale Unternehmervereinigung gegen die Arbeiter; Kossowsky: Die Aussichten der russischen Revolution. Dahn: Die Bedingungen des erneuten Aufschwungs der russischen Revolution; E. Sz.: Die Agrarfrage in Ungarn; Oda Olberg: Zur Parteilage in Italien; Beer: Die wirtschaftlich-geographischen Ursachen des peloponnesischen Krieges; Frank: Bülow's Börsenreform; Schulz: Die Partei der Gebildeten.

Politisch-Anthropologische Revue. (1908. április)

Vittorio Macchiario: Die anthropologischen Grundlagen der Tradition; Hoernes: Das keltische Temperament; v. Veiden: Staatliche Eingriffe in die Freiheit der Fortpflanzung; Jungfer: Germanisches aus Spanien.

Archiv für Rassen- und Gesellschafts-Biologie. (1908. január—április)

Pearson: Über den Zweck und die Bedeutung einer nationalen Rassenhygiene (National-Eugenie) für den Staat. Westermarck: Moralbegriffe über die Ehelosigkeit; Nordenholz: Sociologische Probleme; Ziermer: Genealogische Studien über die Vererbung geistiger Eigenschaften; Forel: Gelbe und weisse Rasse.

The American Journal of Sociology. (1908. március)

Ross: The nature and scope of social psychology; Carver: The basis of social conflict; Stone: Is race friction between blancs and whites in the United States growing and inevitable?

Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. (1908. március.)

Simmel: Über das Wesen der Sozial-Psychologie; Louis: Die Arbeitergesetzgebung in Frankreich; Sombart: Karl Marx und die soziale Wissenschaft.

Revue internationale de sociologie. (1908. március—április)

Duprat: L'éthique des adolescents; Chauffard: Désir, besoin, progres; Novicow: Erreurs générales du socialisme.

Rivista italiana di sociologia. (1908. január—február)

Brugi: Eguaglianza di diritto e diseguaglianza di fatto; Luzzatto: La proprietà fondiaria nell'epoca precomunale; Flora: Per un trattato completo di economia politica.

Les documents du progrès. (április—május)

Hasse: Colonisation aliemande en Pologne; Vámbéry: L'éveil des femmes mahométanes; Boutroux: L'Avenir de l'esprit religieux; Broda: L'université populaire a créer; Bryan: L'éveil de la démocratie au japon.

Sozialistische Monatshefte. (1908. május)

Schippel: Australische Zollpolitik und australische Arbeiter; Leuthner: Das Ende der polnischen Reichsidee; Anin: Ist die Assimilation der Juden möglich?

Le Mouvement socialiste. (Január—május)

Michels: Le patriotisme des socialistes allemands; Sorel: L'évolution créatrice; Merrheim: La crise de l'automobile; Laurin: Les instituteurs et les bourses du travail; Delesalle: Les bourses du travail et leurs difficultés actuelles; Lagardelle: A propos de Marx; Berth: Marchands, intellectuels et politiciens; Un document inédit: La grève générale au Congrès de Marseille de 1892.; Enquête ouvrière sur la crise de l'apprentissage; Laurin: Les instituteurs, les élections universitaires et le pouvoir; Beaubois: La decadence démocratique; Labriola: Plekhanoff et le syndicalisme; Béné: Le syndicalisme en Bohême.